

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

İSMAİL FERRUH VE TEFSİRÜ'L-MEVÂKİB ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Fatma AYDIN

Sivas
Mayıs 2022

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

İSMAİL FERRUH VE TEFSİRÜ'L-MEVÂKİB ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Fatma AYDIN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Bilal DELİSER

Sivas
Mayıs 2022

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans Tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

.../.../2022

Fatma AYDIN

ÖN SÖZ

Hamd alemlerin rabbi olan Allah’a, salatü selam da resulü Hz. Muhammed Mustafa’ya olsun.

Kur’ân-ı Kerim, insanları hidayete ulaştırmada rehber olarak gönderilen, Arapça olarak yazılan, tevatürle günümüze kadar ulaşan son ilahî kitaptır. İlahî kelamın yorumu, toplumun dini yaşantısının şekillenmesinde çok büyük bir önem arz etmiştir. Bu sebeple Kur’ân, her dönemde doğru anlaşılmaya çalışılmış, her devirde ehil kişiler tarafından tefsir edilmiş ve çeşitli tefsir kitapları yazılmıştır. İslamiyet’in çeşitli coğrafyalarda ve kültürlerde yayılması neticesinde Arapça bilmeyen milletlerin Kur’ân-ı öğrenme istek ve gayretleri, Kur’ân tercümelerinin ve diğer dillerde tefsirlerinin yapılmasını gerektiren önemli bir faktör olmuştur. Kur’ân tercümeleri ilk dönemlerden beri yapılmaya ve sure tefsirleri yazılmaya başlanmıştır. Türklerin İslamiyet’e girmeleriyle birlikte, Kur’ân tercümelerine ve tefsirlere olan ihtiyaç artmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde bilim dili olarak Arapça kullanılması nedeniyle daha çok Arapça tefsirler yazılmıştır. Bunları Türkçe yazılan tefsir ve tercümeler takip etmiştir.

Bu çalışmaya konu olan İsmail Ferruh, tefsirinde halkın istifadesini göz önünde bulundurmıştır. Bundan hareketle müellif, Hüseyin Vâiz Kâşifi’nin Mevâhib-i Aliyye ismiyle Farsça olarak yazdığı tefsirini Osmanlı Türkçesine tefsir ve tercüme etmiştir. Tefsir tarihimize ışık tutacak bu ve benzeri tefsir, tercemelerin metod ve muhteva bakımından değerlendirilmesi önemlidir. Yine bu eserleri, günümüz için istifadeye sunmak ve tarihteki yerlerinin belirlenmesini sağlamak, bu çalışmanın temel amacı olmuştur. Ayrıca bu eserlerin, gerek metod ve anlam, gerekse içerik ve muhteva bakımından incelenmesi ve bilim dünyasına sunulması, yine bu çalışmanın hedefleri arasında sayılmıştır.

Tezimin hazırlanmasında yol gösteren, yardımlarını esirgemeyen ve katkıda bulunan tez danışmanım Doç. Dr. Bilal Deliser’e şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tezin son halini almasında değerli katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Hasan Keskin’e ve Doç. Dr. Mustafa Kayhan hocalarıma da ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak tez sürecinde her daim teşvik ve destekleriyle yanımda olan aileme de en içten dileklerle teşekkür ediyorum.

Gayret etmek bizden, başarı Allah’tandır.

Fatma Aydın

Sivas 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu, Önemi, Amacı ve Yöntemi	2
II. Tefsir, Tercüme ve Meâl Kavramları	3
II.1. Tefsir.....	3
II.2. Tercüme	4
II.3. Meâl	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. MEVÂKİB TEFSİRİ VE TEFSİR-İ MEVÂHİB-İ ALİYYE	7
1.1. İsmail Ferruh ve Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib.....	7
1.1.1. İsmail Ferruh'un Hayatı, Şahsiyeti ve Vefatı.....	7
1.1.2. İsmail Ferruh'a Yapılan Bazı İthamlar.....	11
1.1.3. İsmail Ferruh'un Öğrencileri.....	14
1.1.4. İsmail Ferruh'un Eserleri	14
1.1.4.1. Mevâkib Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib	14
1.1.4.2. Mantık Risâlesi	16
1.1.4.3. Mesnevî'nin VII. Cildinin Tercümesi.....	17
1.1.4.4. Mukaddime Tercümesi	18
1.2. Mevâkib Tefsiri'nin Ana Kaynağı Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye Tefsiri	18

1.2.1. Hüseyin Vâiz Kâşîfî ve Mevâhib-i Aliyye	19
1.2.2. Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin Hayatı, İlmi, Kültürel Ortamı ve Eserleri	23
İKİNCİ BÖLÜM	27
2. MEVÂKİB TEFSİRİ VE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ	27
2.1. Mevâkib Tefsiri'nin Özellikleri	27
2.2. Mevâkib Tefsiri'nin Kaynakları	33
2.2.1. Mevâkib'in Tefsir Kaynakları	33
2.2.2. Mevâkib'in Hadis Kaynakları	39
2.2.3. Mevâkib'in Fıkıh Kaynakları	40
2.3. Rivâyet Tefsiri Açısından Mevâkib Tefsiri	40
2.3.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	41
2.3.2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri	42
2.3.2.1. Âyetlerin Tefsirinde Hadislerden Yararlanması	43
2.3.2.2. Hadislerde Kaynakları Göstermemesi ve Senetleri Hazfetmesi	43
2.3.2.3. Sûre ve Âyetlerin Faziletinden Bahsetmesi	44
2.3.3. Kur'ân'ın Esbâb-ı Nüzûlle Tefsiri	46
2.3.4. Kur'ân'ın İsrâiliyâtla Tefsiri	46
2.3.5. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri	47
2.4. Dirâyet Tefsiri Açısından Mevâkib Tefsiri	49
2.4.1. Fikhî Meselelere Yer Vermesi	49
2.4.2. Kelâmi Meselelere Yer Vermesi	51
2.4.3. Tasavvuf Konularındaki Tutumu	51
2.4.4. Arap Dili ve Belagatının Bazı Özelliklerine Değinişmesi	53
2.5. Kur'ân İlimleri Açısından Mevâkib Tefsiri	57

2.5.1. Vücûh ve Nezâir İlmindeki Yeri	57
2.5.2. Hurûf-u Mukattaa'yı Ele Alışı	59
2.5.3. Muhkem ve Müteşâbih Âyetlere Bakışı	61
2.5.4. Mekkî-Medenî Âyetlerdeki Tutumu	63
2.5.5. Nâsîh ve Mensûh	64
2.5.6. Müşkilü'l-Kur'ân	66
2.5.7. Kasasu'l Kur'ân	67
2.5.8. İ'câzü'l -Kur'ân	69
2.5.9. İlk ve Son Nâzil Olan Âyetler	70
2.6. Mevâhib-i Aliyye ve Mevâkib'in Tefsir ve Meâl Açısından Özellikleri	71
2.7. Mevâhib-i Aliyye ve Mevâkib Tefsiri'nde Fâtîha Sûresinin Karşılaştırılması	74
2.8. Mevâkib Tefsiri'nin Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri	78
2.8.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki İlmi, Siyasi ve Kültürel Ortam	78
2.8.2. Osmanlı Toplumunda Dini Yapı	79
2.8.3. Mevâkib'in Osmanlı Toplumundaki Yeri	82
2.8.3.1. Mevâkib Tefsiri'nin Muhtevası	84
2.8.3.2. Mevâkib Tefsiri'nin Basılmış Olması	85
2.8.3.3. Mevâkib Tefsiri'nin Dili ve Üslûbu	85
2.8.3.4. Mevâkib'in Tam ve Muhtasar Bir Tefsir Olması	86
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	93
EKLER	103
Ek 1: Mevâkib'in Farsçasından Yazma Bir Sayfa 92	103
Ek 2: Mevâkib'in Farsçasından Bir Başka Yazma Bir Sayfa 93	104

Ek 3: Mevâkib'in Osmanlı Türkçesinden Yazma Bir Sayfa 94.....	105
ÖZ GEÇMİŞ.....	107

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhi's-Selam
Agm	: Adı geçen makale
Aibü	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
GÜ.	: Gümüşhane Üniversitesi
Hız.	: Hazreti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
r.a	: Radiyallahu Anh
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Ts.	: Tarihsiz
Yay.	: Yayınları

ÖZET

Toplumun şekillenmesinde ve din anlayışının oluşmasında Kur'ân-ı Kerim'in etkisi büyüktür. Bunun sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için tefsirlere ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı döneminde de tefsir çalışmalarına önem verilmiştir. Bu bağlamda ağırlıklı olarak Arapça tefsirler kullanılmıştır. Avami bir üslup esas alınarak yazılan, rivayet ve tasavvufi yönü ağır basan tefsirler halk tarafından rağbet görmüştür.

Ayıntâbî'nin kaleme aldığı Tibyân Tefsiri ve İsmail Ferruh'un Mevâkib Tefsiri, rivâyet ve tasavvufî tefsirlerine örnek olarak gösterilmiştir. İsmail Ferruh, Arapça ve Farsça bilmeyen kimselerin Kur'ân-ı Kerim'i rahat bir şekilde anlamalarına yardımcı olmak ve bir tefsiri hatmetmeyi kolaylaştırmak gayesiyle muhtasar bir eser ortaya koymaya çalışmıştır. Osmanlı tefsir geleneğinde Kur'ân tercümeleri ve tefsiri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsmail Ferruh, Mevâkib, Hüseyin Vâiz Kâşîfî, Mevâhib-i Aliyye

ABSTRACT

The effect of the Qur'an on the formation of the society and the formation of the understanding of religion has been great. In order for this to happen in a healthy way, the tafsirs written were needed. In the Ottoman period, emphasis was placed on Tafsir studies. In this context, mainly Arabic tafsirs were used. The commentaries, which were written based on a common style and whose narration and mystical aspects predominate, were popular with the public.

The Tibyân Commentary written by Ayıntabî and the Mavakib commentary Ismail Ferruh are shown as examples to the narration and mystical Commentaries. İsmail Ferruh Efendi tried to produce a concise work in order to help people who do not know Arabic and Persian understand the Qur'an comfortably and to make it easier to memorize a commentary. In the Ottoman Tafsir tradition, information is given about the translations of the Qur'an and its Tafsir.

Keywords: Tafsir, Ismail Ferruh, Mevâkib, Hüseyin Preacher Explorer, Mevâhib-i Aliyye

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim, Rabbimiz tarafından insanlara hidayet rehberi olarak gönderilmiştir. İçerisinde hiçbir çelişki ve şüphe barındırmayan son kitaptır. Kur'ân, Hz. Nebi'den sonraki dönemlerde ehil kimseler tarafından tefsir edilmiş ve bu tefsirlerin birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Kur'ân'ı Kerim tüm insanlığa gönderildiği için Arapça bilmeyen insanların okumaları ve anlamaları için çeşitli dillere çevrilmiştir. Çeviri faaliyetleri, daha ilk dönemlerden başlayıp Osmanlı Devletinde de matbaanın kurulmasıyla hızla yayılmıştır. İsmail Ferruh, Mevâkib adlı eserini tamamen halkın teveccühüne cevap vermek maksadıyla kaleme almıştır.

Mevâhib-i Aliyye adlı tefsir, Hüseyin Vâiz Kâşîfi tarafından Farsça olarak yazılmıştır. İsmail Ferruh da döneminde çok fazla ilgi gören bu eseri, halkın yararına sunmak maksadıyla Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Mevâkib Tefsiri, Osmanlının son döneminde büyük ilgi görmüş ve birçok kez basımı yapılmıştır. O dönemde Mevâkib'in nasıl bir etki yarattığını, metodunu, Osmanlı dönemindeki yorum değerini, daha kapsamlı bir şekilde öğrenmek, tanımak ve tanıtmak düşüncesi bizi bu çalışmayı yapmaya sevketmiştir. Çalışmanın temel amacı, Mevâkib adlı eseri dirayet, rivayet, ve Kur'an ilimleri yönünden tanıtmak ve yazıldığı toplumdaki yorum değerini ve o toplumun yapısını ortaya koymak olmuştur. Bu yapılırken, Mevâkib'in özgün bir tefsir çalışması mı yoksa birebir bir tercüme mi olduğu sorusunun cevaplanması için çaba sarf edilmiştir.

Bu çalışma, iki bölüm olarak hazırlanmıştır. Araştırmada ilk olarak Osmanlı Türkçesinde yazılan bir tefsir olması hasebiyle tefsir, tercüme ve meâl terimleri kısaca açıklanmıştır. Ardından Mevâkib Tefsiri'nin mütercimi İsmail Ferruh'un hayatı, vefatı ve eserleri üzerinde durulmuştur. Bu bakımdan yaşadığı dönem ve o devirdeki kültürel ortama da değinilmiştir. Bir de Mevâkib adlı eserini oluştururken İsmail Ferruh'un hangi kaynakları esas aldığına ve bunu eserine nasıl yansıttığına temas edilmiştir. Ayrıca Mevâhib-i Aliyye adlı eserin yazıldığı dönemin kültürel ortamı hakkında bilgi verilmiştir. Bütün bunlardan sonra Hüseyin Vâiz'den ve Mevâhib-i Aliyye'den bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise Mevâkib Tefsiri'nin kaynakları, rivâyet ve dirâyet yönünden nasıl bir anlayış benimsediği incelenmiştir. Bu bağlamda âyetin âyetle ve sünnetle tefsirine, sahâbe ve tâbiûn sözleriyle açıklamasına nasıl yaklaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca esbab-ı nüzûl ve isrâiliyât'la Kur'ân'ın açıklamasında takındığı tavır belirlenmiştir. Dirâyet yönünden ise, fıkhi ve kelami meseleleri nasıl ele aldığı lügata ne kadar önem verdiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Mevâkib Tefsiri Kur'ân ilimleri açısından değerlendirilmiş, muhkem ve müteşâbih âyetlere yaklaşımı, huruf-u mukattaâyı değerlendirişi, vücûh ve nezâire bakışı, mekkî medenî gibi konular üzerinde durulmuştur. Gerekli yerlerde verilen örneklerle metodu ortaya çıkarılmaya gayret edilmiştir.

Yine bu bölümde, Mevâkib Tefsiri'nin özellikleri sıralanmaya ve gerektiğinde de Mevâhib Tefsiri ile benzerlikleri veya farklılıkları verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Fâtiha sûresinin Mevâhib ve Mevâkib tefsirlerinde nasıl işlendiği karşılaştırılmalı olarak işlenmiştir. Çalışmada Mevâhib-i Aliyye'nin İsfahan'da Merkez-i Tahkikât matbaasında basılan nüshası ve Mevâkib Tefsiri'nin ise 1320'nci edisyonu esas alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada, kaynaklarda farklı şekillerde geçmesi nedeniyle bir birlik oluşturmak hasebiyle İsmail Ferruh kalıbının kullanılması tercih edilmiştir.

İkinci bölümün son kısmında ise Mevâkib Tefsiri'nin Osmanlı toplumundaki gördüğü rağbet ve bunun sebepleri incelenmiştir. Verilen örneklerde dilin sadeleştirilerek akıcı ve anlaşılabilir bir üslupla verilmesine özen gösterilmiştir. Gerekli görülen yerlerde orijinal metni verilmiştir. Özellikle geniş bir şekilde ele alınan konularda bir bütünlük içinde konu sunulmaya çalışılmıştır. Âyetlerin mealleri için Diyânet İşleri Başkanlığı'nın meâli esas alınmıştır.

I. Araştırmanın Konusu, Önemi, Amacı ve Yöntemi

Çalışmamızın konusu, Mevâkib tefsirinin yazıldığı dönem hakkında genel çerçeve çizmek, Mevâkib tefsirinin üslubunu, dilini, Kur'ân ilimlerini ele alışı ve o dönemde nasıl bir etki yarattığını incelemektir. Bu açıdan Hüseyin Vâiz Kâşifi ve İsmail Ferruh'un nasıl bir dönemde yaşadıkları, hayatları ve eserleri üzerinde durulmuştur. Döneminde bu kadar rağbet gören eserin, detaylı bir şekilde incelenmemesi çalışmamızın önemini arttırmıştır.

İki tefsirin yazılması arasında yüzyıllar geçmesine rağmen eserin bu kadar rağbet görmesindeki etmenlerin neler olduğu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Diğer bir amaç ise buradan çıkan bilgilerle tefsir tercüme metodolojisine katkıda bulunmaktır. Bu çalışmada, Mevâhib ve Mevâkib tefsirlerinin orijinal metnlerinden yararlanarak tûmdengelim metodu uygulanmıştır. Bu eserler hakkında ne kadar makale, kitap, tez, bilgi nispetinde ne varsa fayladanmaya gayret gösterilmiştir. Yazım konusunda, Tdk'nin imlâ kılavuzu esas alınmıştır. Meâlleri verirken birlik oluşturma açısından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâli kullanılmıştır.

II. Tefsir, Tercüme ve Meâl Kavramları

II.1. Tefsir

Tefsir, “رفسد” ya da “رسف” köklerinden türetilmiştir. “رسف” kelimesi lügatte hastalığı teşhis için tabibin bakmış olduğu bir miktar idrar örneği için istimal edilmiştir. Bir şeyi açıklamak ve ortaya çıkarmak anlamlarında kullanılmıştır.¹ Buna karşılık “رفسد” kelimesi ise aydınlatmak, ortaya çıkarmak ve üzerindeki örtüyü kaldırmak anlamlarına alınmıştır.² “رفسد” kelimesinde daha çok, maddi keşif anlamı ön plana çıkarılmıştır. Mesela sarıği başın üzerinden kaldırmak, başörtüyü yüzün üzerinden çıkarmak için hep “رفسد” fiili kullanılmıştır.³

Istilah olarak tefsir, “Müşkül olan lafızdan murad edilen manayı ortaya çıkarmaktır.”⁴ şeklinde tarif edilmiştir. Bir başka tarife göre ise tefsir, “Allah'ın âyetlerdeki muradını, beşerin gücü nispetinde açıklamaya yardım eden bir ilim dalıdır.”⁵ şeklinde açıklanmıştır. Tefsir usulünde de bazı tanımlar yapılmıştır. Buna göre tefsir, sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân ilimlerinden, hadis ve tarih gibi rivâyet ilimlerinden mantık ve fıkıh usûlü gibi yöntem bilimlerinden faydalanmak suretiyle âyetlerin

¹ Muhammed b. Şemsiddîn er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, (Dimeşk: Dâru'l-Feyhâ), 2010: İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâleddîn, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 5/55.

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/369.

³ Ragıp el İsfahânî, *Müfredat*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yay. 2010), 498.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 214.

⁵ Abdulhamit Bırışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 6/290.

açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilim”⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Cürcânî ise, “manaya sarıh bir biçimde delalet edecek bir lafızla âyetin manası, durumu, kıssası ve sebebi nüzulünü açıklamaktır.”⁷ şeklinde tarif etmiştir.

II.2. Tercüme

Lügatta tercüme, tefsir etmek, nakletmek, beyan etmek, çevirmek, bir lisanı diğer bir dilde tefsir veya beyan etmek⁸ bir dilden başka bir dile çevirmek⁹ anlamlarında kullanılmıştır. Bazı yerlerde tercüme için insan, olay, yer, bölge, kitap vb. şeyleri adlandırmak ve tanımlamak ve ünvan vermek gibi anlamlar da takdir edilmiştir.¹⁰ Istılahta tercüme kelimesi, bir dildeki bir kelamın anlamını başka bir dilde müsavi bir anlatımla aynen tabir etmektir.¹¹ Istilah manasıyla Kur’ân tercümesi denildiğinde, ilahi kelamın anlamını, bütün mana ve maksatlarına bağlı kalarak, Arapça’dan farklı bir dildeki kelimelerle ifade etmek¹² şeklinde tanımlanmıştır.

Bir tercümenin aslın mana ve maksatlarına tamamen uygun olması için, sarahatte ve delalette, icmalde ve tafsilde, umumda ve hususta, ıtlakta ve takyitte, kuvvette ve isabette, hüsnü edada, üslupta ve beyanda müsavi olması ilkesi benimsenmiştir. Yani ilim ve sanatta asıldaki ifadeye, hem mana hem de tabir yönüyle müsavi olması gerekli sayılmıştır. Bütün bu özelliklerde asıl metne muvafık ve mutabık olunmaması halinde tercümenin, mükemmel olmayacağı, aksine eksik bir anlatım olacağı ifade edilmiştir.¹³

Bir dilden başaka bir dile tercüme yapılma esnasında, kelimenin tüm mana ve maksatlarını gözetilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Fakat tercümelerin hep aynı yöntemle yapılmadığı aralarında bazı farklılıkların olduğu dile getirilmiştir. Bu sebeple birçok tercüme çeşidi ortaya çıkmıştır. Bu tercüme türleri, misli misline

⁶ Birışık, “Tefsir”, 6/290.

⁷ Muhammed Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2018)

⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 215-216.

⁹ Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki*, (İstanbul:1978), 397.

¹⁰ Erdinç Ahatlı, "Tercüme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2011), 40/483-484.

¹¹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul:1935), 1/9.

¹² Muhammed Abdülazim Zürcânî, *Menahilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Daru'l-Hadis, ts.), 1/471.

¹³ Yazır, *Hak Dini*, 1/9.

tercüme, motamot tercüme, tanziri tercüme, manzûm tercüme, tefsiri tercüme, manevi tercüme, harfî veya lafzî tercüme olarak adlandırılmıştır.

Burada tercüme üzerinde durulmuş, sözlük ve terim anlamlarına değinilmiştir. Bununla yakınlığı sebebiyle meâl terimi aşağıda ele alınmıştır.

II.3. Meâl

Meâl sözcüğü, “ل” kökünden türemiş olup, mimli mastar olarak kabul edilmiştir. Sözlükte geri dönmek anlamında kullanılmıştır.¹⁴ Türkçe sözlüklerde meâl kelimesine mana, mefhum, öz, özet, meydana gelen, ortaya çıkan şey, sonuç ve netice gibi manalar takdir edilmiştir.¹⁵ Buna göre meâl, bir şeyin varacağı gaye manasına ism-i mekân olarak kabul edilmiştir. Bir şeyin koyulaşp katılaşması ve bir şeyi eksiltmek manasında da kullanılmıştır. Bu sebeple örfe göre meâl, kelâmın anlamını aynı değil de biraz noksanıyla ifade edilmesine denilmiştir.¹⁶

Meâl kelimesinin bu tanım sebebiyle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, yazdığı tefsirine “Yeni Meâlli Türkçe Tefsir” adını koymuştur. O böylelikle meâl terimine Kur’ân’ın farklı bir dile kelimesi kelimesine aynen değil, mana ve mesajının aktarılması şeklinde tanımlayarak özel bir anlam kazandırmıştır. Yazır’dan itibaren Kur’ân’ın metnini, kelimesi kelimesine olmaksızın, mana ve maksadını bildirecek şekilde Türk diline aktarma işlemine meâl denmesi bir teamül hâline gelmiştir. Kur’ân’ın, söz konusu aktarma işlemi sonunda meydana gelen yorum katkılı ve Türkçe anlamlı Kur’ân tercümelerine meâl denmesi de aynı teamülün bir tezahürü olmuştur.¹⁷

Bu bağlamda meâl lafzî çeviriden ziyade, sözün mana ve mefhum itibarıyla bir dilden farklı bir dile aktarılması olarak terimleşmiştir. İsmail Ferruh’un kaleme aldığı eser, bir meâl değilse de meâl-tefsir tarzında bir eser olduğu kanaatine varılmıştır. Doğal olarak meâl- tefsirden daha öte, daha fazla unsurlara sahip olsa da İsmail Ferruh tefsirinin daha orijinal ve belki de örneği olmayan ilk tür olduğu da söylenebilmiştir.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/32.

¹⁵ Osman Arpaçukuru, “Kur’an’ın Anlamlarının Türkçeye Aktarımı: Meâl mi, Tercüme mi”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 699.

¹⁶ Yazır, *Hak Dini*, 1/30.

¹⁷ Dücan Cündioğlu, *Sözlü Kültür’den Yazılı Kültür’e Anlamın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları 2014), 201.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MEVÂKİB TEFSİRİ VE TEFSİR-İ MEVÂHİB-İ ALİYYE

1.1. İsmail Ferruh ve Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib

1.1.1. İsmail Ferruh'un Hayatı, Şahsiyeti ve Vefatı

İsmail Ferruh aslen Kırımlıdır ve el-Kırımî olarak anılmıştır. İsmail Efendi diye de isimlendirilmiştir. Doğum tarihi tam olarak tespit edilememiştir. Babasının Ozon'da meşhur bir tüccar olduğu bilgisine varılmıştır.¹⁸ (ö. 1256/1840) Âlim, edip, şairlerin faziletliyelerinden ve mütefekkirlerinden bir zât olarak bilindiği görülmüştür.¹⁹ İsmail Ferruh'un ailesi hakkında bilgi bulunmadığı tespit edilmiş, sadece Ziver isimli erken yaşta vefat eden bir oğlu olduğu bilgisine ulaşılmıştır.²⁰ Hatta bu yaşadığı kaybın üzüntüsüyle eserlerini imha ettiği bilinmektedir.²¹

Zamanının önde gelen sîmâlarından olan İsmail Ferruh, Sultan Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud döneminin önemli ilim ve devlet adamlarından biri olarak kabul edilmiştir.²² 1792'de Avrupa devletlerinin başkentlerinde nizâm-ı cedîd ıslahatları kapsamında açılan elçiliklere Sultan III. Selim'in onayı ile 1793'te kalyonlar kâtibi Yusuf Agah Efendi Londra'ya elçi olarak gönderilmiştir. Üç yıl bu görevi sürdürmüştür. Daha sonra 1796'da Londra daimî ikamet elçisi olarak atanmıştır. İsmail Ferruh İstanbul'dan Londra'ya deniz yoluyla varmıştır.²³ Genel kabul görülen

¹⁸ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform-Bâbüâlî*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 112.

¹⁹ Bk. Bursalı, Osmanlı Müellifleri, 394; ayrıca bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 366; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 521.

²⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 5/1715.

²¹ Kemal Salih Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1973), 24.

²² Süleyman Gür, "Osmanlı Döneminde Yetişen Kırımî Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir literatür İncelemesi", *Amasya ilahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019), 379-381.

²³ İsmail Ferruh, "Mantık Risalesi", İbrahim Çapak, Mesud Ögmen ve Abdullah Demir (hızl.), Mantık Risaleleri içinde, İbrahim Çapak (Ed.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, 21.

görüŖe göre sadece Londra’da²⁴ diğerk görüşlere göre ise Viyana, Berlin, Petersburg, Paris, Londra’da sefirlik yapmıştır.²⁵ Farklı kademelerde görev almıştır. Tersane anbar emini orak başlamış, Rebiülahir 1211’de (Ekim 1796) süvari mukabelesi payesiyle Londra sefiri olmuştur.²⁶ Burada muhtemelen 1218’e (1803) kadar sefirlik görevini sürdürmüştür. İngiltere’nin İstanbul elçisi Spencer Smith’e göre İsmail Ferruh, “Avrupalılarla alakalı bilgisi olan, orta yaşta malumatlı bir kimse olarak kabul görmüştür.”²⁷ Üç yıla yakın sürdürdüğü Londra elçiliğı görevinde devlet adamlarıyla arasının iyi olması ve kendini sevdirmiş olmasına rağmen siyasi anlamda başarısız olduğı bilgisine ulaşılmıştır.²⁸

Dönüşünden sonra Ordu Defterdarlığı’na getirilmiştir. 1219 yılında bu defa Rumeli Defterdarlığı’na atanmış ve 1221’de uhdesine Zahir Anbarlan Eminliğı görevi verilmiştir.²⁹ 1240 yılında ise defterdar-ı şikk-ı salis olmuştur.³⁰ Bunun ardından dini konularda hassas olmadığı gerekçesiyle ileri yaşına rağmen 1242 yılında Bursa’ya sürgün edilmiştir. Fakat yazmaya devam ettiğı tefsir çalışmasını tamamlayabilmesi için Kadıköy’de mecburi ikametine izin verilmiştir.³¹

Osmanlı döneminde Enderun medrese dersleri yanında, padişah, vezir, paşa, bey konaklarında³² bazı mahfillerde edebi ve ilmi sohbetler toplantılar yapılmış olduğı görülmüştür. Bu toplantılarda isteyen öğrencilere ders verilmiştir. Bu gelenek içerisindeki sürdürülen eğitim ve öğretim faaliyetleri bir nevi resmî tahsilin tamamlayıcısı olarak görülmüştür.³³ Buradan hareketle bu toplantılar II. Mahmut dönemi ve sonrasında daha programlı ve teşkilatlı bir yapıya dönüşmüş ve belirli cemiyetler adı altında kurulmuştur.³⁴ Fakat Beşiktaş Cemiyeti İlmiyesi bu

²⁴ Ercümen Kuran, *Avrupa’da Osmanlı ikamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve ilk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968), 36-41.

²⁵ Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, (İstanbul: Hilal Matbaası, 1975), 1/103

²⁶ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 521.

²⁷ Kuran, *ilk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, 36.

²⁸ Kuran, *ilk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, 39.

²⁹ Abdulhamit Birişık, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vaiz-i Kaşifi’nin Mevahib-i Aliyye’si,” *İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2004), 207-209.

³⁰ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 521

³¹ Gür, “Kırımı Nisbeli Müfessirler ve Eserleri”, 41.

³² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Yayınları, 1977), 375.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “19. Asrın Başlarında –Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri”, *Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1987, 44.

³⁴ Kazım Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/552.

cemiyetlerden ve batıda ki cemiyetlerden farklılık göstermiştir.³⁵ Batı dünyası XIX Osmanlı fikir ve devlet adamları üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Fatih ve Beşiktaş gibi muhitlerde edebi ve ilmi toplantılar yapılmaya başlanmıştır.³⁶ Londra’da büyükelçilik yapmış olan, Ortaköy ve Beşiktaş’ta yalıları bulunan İsmail Ferruh, Kethüzade Arif efendi, Melek Paşazade Abdulkadir ve Tabip Şanizade Ataullah biraraya gelmiştir. Tıp, felsefe, edebiyat ve din konularında tartışmalar yapılmıştır.³⁷ Bu kimselerin ilmi seviyeleri, yetişmeleri tarzları ve batı kültürüne hakim olmaları bakımından fikirleri birbirleriyle bağdaşmıştır. Modern anlayışla İslam kültürünü birbiriyle bağdaştırma gayesiyle toplanılmış ve bir cemiyet gibi hareket edilmiştir. Buradan hareketle Cemiyet-i İlmiyye ismi verilmiştir. Aynı zamanda bu cemiyetin kurulması ile ilgili Padişahın izni ve tavsiyelerinin olduğuna dair bilgilere de rastlanılmıştır.³⁸

“Beşiktaş grubu” veya “Beşiktaş ulemâ grubu” adı verilmiştir.³⁹ Ayrıca “bilimsel dernek,”⁴⁰ “serbest akademi”⁴¹ ve “ilk özel üniversite”⁴² gibi isimlerle de anılmıştır. Bu cemiyet mensuplarının çalışmaları hakkında farklı farklı görüşler ortaya sürülmüştür. Bu konu hakkında derin araştırmalar yapan İhsanoğlu hukuken ve şeklen cemiyet özelliği taşımayan bu gruba “mütecannis arkadaş topluluğu” şeklinde bakmanın yerinde olacağını belirtmiştir.

Dönemin İslam felsefesi alanında ün kazanan Kethüdazade Arif Efendi, edebi ve felsefi konularda belirli günlerde ders yapmıştır. Cevdet Paşa’nın naklettiğine göre bu cemiyette edebi sohbet ve şiir müsabakaları da gerçekleşmiştir.⁴³ Bunun yanı sıra İsmail Ferruh çok geniş yelpazede eserler ortaya koymuştur. İsmail Ferruh’un tahsil hayatı ve ilmi kişiliği hakkında, kendisine verilen görevler, ortaya koyduğu eserleri, bulunduğu ortamlar ve öğrencileri bize ışık tutmuştur. Çocukluğundan itibaren Arapça, Türkçe ve Farsça mütalaalalarla uğraşmıştır. Elimizdeki eserleri, yetiştirdiği talebeleri ve bulunduğu ortamlar aslında bize ilmî birikimi hakkında bilgi

³⁵ Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, 5/552.

³⁶ Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, 5/552.

³⁷ Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, 5/552.

³⁸ Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, 99.

³⁹ Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, 5/552.

⁴⁰ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform-Bâbîâlî*, 112.

⁴¹ Dursun Gürlek, *Ayaklı Kütüphaneler*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999), 45.

⁴² Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, 108.

⁴³ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 212-213.

sunmuştur. Zaten yazdığı tercüme tefsirine baktığımızda medreselerde okutulan Keşşaf ve Beyzâvî gibi klasik tefsir geleneğinin en önemli eserlerinden alıntılar yaparak eserini oluşturmuştur. Bu da onun bilgi birikiminin derinliğine işaret etmektedir. Çünkü o dönemde Osmanlı her alanda zirveyi yaşamaktaydı. Edebiyet ve ilim de bu alanlardan biri olmuştur. Osmanlı medreselerinde en üst düzeyde yer alan “en üstün dilek ve en yüce istek olan tefsir” ilmi olarak görülmüştür.⁴⁴ Bunlardan yola çıkarak İsmail Ferruh’un medrese eğitimi almış olduğundan söz edilmiştir.⁴⁵ Hatta Cevdet Ahmet Efendi tarafından şiirlerin toplandığı “Nevâdir’ül-asar” eseri bize, şairlik yönünün olduğunu göstermiştir.⁴⁶

İsmail Ferruh, İsmail Gelenbevî (1205/1791) gibi dönemin meşhur mantıkçılarından sonra mantık alanında eser yazan ilk kimselerden kabul edilmiştir. Ayrıca İbn-i Haldun’un Mukaddime’sini tercüme ederek bir mantık eseri kaleme alan Cevdet Paşa’nın hocası olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Mantık risalesi incelendiği zaman bu eserin eğitimsiz bir şekilde ortaya konulmayacağı ciddi bir birikim gerektiği varsayılmıştır. İsmail Ferruh’un müsbet ilimlerde de benzeri olmayan bir kişilik olduğu görülmüştür.⁴⁸ İsmail Ferruh cemiyette astronomi ve Fransızca gibi müspet ilimlerle açık seminer halinde dersler vermiştir. Bu derslere çok kalabalık bir topluluk iştirak etmiş yalının salonları yetersiz gelmiştir.⁴⁹ Bu verilen derslerden de herhangi bir ücret talep etmemiştir.⁵⁰ Aldıkları dersi başkalarına öğretme karşılığında kurslardan bir ücret alınmamıştır.⁵¹

Vefat tarihi kaynaklarda (1256/1840) olarak verilmesine rağmen,⁵² İsmâil Ferruh’un en yakın arkadaşı Kethüdâzâde Ârif Efendi’nin hayatının anlatıldığı Menâkıb-ı Kethüdâzâde adlı eserde vefat tarihinin 1252/1836 olarak geçtiği tespit edilmiştir. İsmail Ferruh’un kabri Ortaköy’de bulunan Yahya Efendi Dergahı’nın

⁴⁴ Cündioğlu, *Sözlü Kültür’den Yazılı Kültür’e Anlam’ın Tarihi*, 154.

⁴⁵ Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, (Ankara Üniversitesi: Yayınlanmamış doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 62.

⁴⁶ Sel, *Üç Etüd*, 19.

⁴⁷ Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 443.

⁴⁸ Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, 103.

⁴⁹ Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, 112-113.

⁵⁰ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 213.

⁵¹ Gürlek, *Ayaklı Kütüphaneler*, 45.

⁵² Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 394.

yanında olduđu⁵³ daha sonra ise Sultan II. Abdülhamit döneminde Yıldız Sarayı bahçesine katıldığı bilinmektedir.⁵⁴

1.1.2. İsmail Ferruh’a Yapılan Bazı İthamlar

İsmail Ferruh’a yapılan en büyük ithamlardan biri onun mason olduğu iddiasıdır. Midhat Sertoğlu makalesinde, İsmail Ferruh ve arkadaşlarının mason olduğunu, Fârisi edebiyatı mütehasısı Şair Fehim Efendi, Kethüdâzâde, Melek Paşazade Abdülkadir, gibi kimselerin Kadıköy’deki yalıda bir araya geldiklerini söylemiştir. Buraya yabancı kimseleri almadıklarını, Bektaşiliğin ve Yeniçeri ocağının ilgasıyla sürgüne gönderildiklerini ifade etmiştir.⁵⁵ İsmail Ferruh’un masonluğu Londra’da kalıp elçilik yaptığı sırada öğrendiği iddia edilmiştir. Arkadaşlarıyla kurduğu Beşiktaş Cemiyet-i İlmiye’nin de mason geleneklerine uygun hareket ettiği söylenmiştir. Bu cemiyetin bir mason locası gibi hareket ettiğini ve bu masonluk faaliyetini Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi grubunun faydalı gördüğü dile getirilmiştir. Bu grubun bu cemiyetle milli masonluk kurmak istediklerini, belirli zamanlarda toplanarak faaliyetlerini yürüttükleri belirtilmiştir. Aynı zamanda bu cemiyet Bektaşilikle de suçlanmıştır.⁵⁶

Fakat bizzat mason olan, Kemal Salih Sel, bu idiaları teyid edici malumatı göremediğini söylemiştir.⁵⁷ Masonluk, tarihi kaleme alınırken yerli ve yabancı tüm eserler incelenmiştir. Bu cemiyet hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sertoğlu’nun makalesinde, masonluk iddiasının Lütfi Efendi’nin “içlerinde ecânib bulunmadığından ve ol vakitlerde halkın malumat ve muamelat-ı ecnebiyeye vukûfu olmadığı cihetle beynlerinde o yolda cereyân eden müsâhebât ve müzâkerât sûret-i mahremiyette tutula geldiğinden hâriçten bunlara mezhepsizlik ve Bektaşilik yakıştırılmıştır.”⁵⁸ Kaynaklandığı söylenmiştir.⁵⁹ İsmail Ferruh’un yalısında toplanan Abdulkadir Bey, Şânizâde, Süleyman Fehim, ve Kethüdâzâde gibi kimselerin ilmî

⁵³ Muhammet Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* ((Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 147

⁵⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 394-395; Mehmet San, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırm Müellifleri*, (Ankara 1990), 18-19; Süreyya, *Sicill-i Osman* 14; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 740. “İsmail Ferruh Kırımı”, *İslam Alimleri Ansiklopedisi* (İstanbul: ts), 19/57.

⁵⁵ Düccane Cündioğlu, “Mason" olduğu söylenen Kur'an mütercimi (1)”, *Yenişafak*, (3 Ekim 2000)

⁵⁶ Suha Umur, “Türkiye’de Masonluk”, *Mimar Sinan*, 113 (Ekim 1999), 7; Siyami Akyel, “Türkiye’de Masonluk ve Yayılması”, *Milligazete*, (13 Şubat 2017)

⁵⁷ Sel, *Üç Etüd*, 14.

⁵⁸ Lütfi, Hafız Ahmed. *Tarih-i Lütfi*. (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1299), 169.

⁵⁹ Sel, *Üç Etüd*, 13.

durumları incelendiğinde de bu kimselerin masonlukla ithamının mümkün olmayacağı ifade edilmiştir.⁶⁰

Ahmed Cevdet Paşa'nın İsmail Ferruh'un öğrencisi ve aynı zamanda da devletin resmi vakanüvisi olduğu bilinmektedir. Bununla beraber Fehim Efendi'nin de talebesi olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Aynı zamanda Cevdet Paşa Belâgat-ı Osmaniyye adlı eserinde Fehim Efendi'nin şiirlerinden de istifade etmiştir.⁶¹ Bunun yanı sıra, Cevdet Paşa'nın "heveskâr-ı ulûm ve maârif olanlardan her kim tederrüse tâlip olur ise onu tâlim etmeyi yahut ettirmeyi"⁶² hedeflediklerini, İstanbul'un şöhret kazanmış şairlerinden Safvet Efendi'nin de Fârisî okumak üzere buraya başvurduğunu⁶³ belirtmesi cemiyetin kendileri dışında talebelere de açık olduğunu göstermiştir. Buradan hareketle Ahmet Cevdet Paşa'nın İsmail Ferruh ile Fehim Efendiyle ve cemiyetle bu kadar iç içe olurken, bu cemiyetin mason locası olduğunu bilmemesi ve yazmaması mümkün görülmemiştir.⁶⁴ İsmail Ferruh ile kâtibi Yûsuf Efendi'nin mason oldukları yönündeki iddialar Avrupa'da yer alan diplomatların ülkelerinin faydasına hizmet edebilmeleri ve Avrupa sosyal hayatına girebilmeleri için bu gibi faaliyetleri kullandıkları ifade edilmiştir.⁶⁵

İsmail Ferruh'un itham edildiği diğer bir konu ise Bektaşilik olmuştur. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyye'ye dahil olması neticesinde Bektaşilikle itham olunmuştur. Çünkü bektâşilerin nefyi sırasında bu grupta bulunanlarda aynı ithama maruz kalmışlardır. Bunun nedeni ise, Şânîzâde Hekimbaşı ve Mustafa Behcet Efendi'nin arasında olan kıskançlık meselesi olduğu Cevdet Paşa tarafından şöyle açıklanmıştır.⁶⁶ "Behçet Efendi, *gânizâde'nin azliyle iktifâ etmeyerek nefyini iltizâm etmiş ve bu kere Bektaşilik maddesini vesile ittihâz ederek ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyye'sine Bektaşilik rengi vererek bu kere onu ve onun sebebiyle Kadri Bey'i ve Ferruh Efendi'yi dahî nefy ettirmiş olduğu ol vakte yetişmiş olan zevâtdan istimâ,, olunmuştur.*"

⁶⁰ Sel, *Üç Etüd*, 15-16.

⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmaniyye*, Mehmet Gümüşkılıç (hızl.), (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 56- 58.

⁶² Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 213.

⁶³ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 213

⁶⁴ Sel, *Üç Etüd*, 22.

⁶⁵ Azmi Özcan, "Masonluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 95-99

⁶⁶ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 214.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla 1826 yılında Cemiyeti ilmiyye topluluğuda Bektaşilikle suçlanarak sürgüne gönderilmiştir. Cevdet Paşa bu olayı şu şekilde ifade etmiştir. “Garibdir ki bu sırada Anadolu Pâyelerinden Melek Paşazâde Abdulkâdir Bey ve Mekke-i Mükerreme Pâyelerinden Vakaanüvîs sâbık gânîzâde Muhammed Ataullah Efendi ve şikk-ı sâlis defterdârı meşhûr İsmail Ferruh dahî Bektâşilikle itham olunarak Abdülkâdir Bey Manisa’ya ve Gânîzâde Menemen’e ve İsmail Ferruh Bursa’ya nefy olunmuştur. Fakat Ferruh Efendi o zaman Tefsir-i Mevâkib’i te’lif ile meşgul olduğundan bâ-irade-i seniyye ânı itmâm eylemek üzre menfâsı Kadıköy’üne tahvîl buyurulmuştur.”⁶⁷

Bu topluluğun böyle itham ve sürgün edilmesindeki diğer neden olarak, Lütfi Efendi’nin de ifade ettiği gibi, Melekpaşazâde ve Abdülkadir Bey gibi kişilerin halk nezdinde mezhepsiz, mezhebi meşrebinden geniş ve lâubali olarak bilinmeleri ve halk nazarında makbul sayılmamaları olmuştur.⁶⁸ Lütfi Efendi bu itham ve sürgünün bir başka nedeni olarak, bu kimselerin yeniçerilerle olan münasebetinden kaynaklandığını dile getirmiştir. Bektaşilerin başlarına gelen felaketin yeniçerilere münasebetten dolayı ortaya çıktığını, yeniçerilerin kaldırılması ile ilgili ortaya çıkan karışıklıkta bir takım şahsi ilişkilerin de devreye girmesiyle etvâr-ı lâubâliyaneye ile tanınmaları ve aralarına bilmedikleri kimseleri kabul etmediklerinden cemiyet mensuplarının Bektaşilik bahanesiyle İstanbul’dan sürgüne gönderilmiş olduklarını ifade etmiştir.⁶⁹

Cevdet Paşa ise bu grubun, Bektaşilikle herhangi bir ilgisinin bulunmadığı görüşünü savunmuştur. Çünkü yaklaşık bir sene sonra, Melekpaşazâde İstanbul kadılığına tayin olmuş, iki ay sonunda Şânîzâde serbest bırakılmıştır. İsmail Ferruh ise tefsir çalışmasını sürdürmesi nedeniyle sürgün yeri Kadıköy’e çevrilmiştir. Bu şekilde olayların gelişmesi, bu kimselerin Bektaşilikle bir alakalarının olmadığını kanıtı kabul edilmiştir. Çünkü Bektaşilikle itham karşısında tefsir üzerine çalışmaları için yeri değiştirilmeyip bizzat çalışmalarına son verileceği düşünülmüştür. Bu da bu

⁶⁷ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 212.

⁶⁸ Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, 169.

⁶⁹ Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, 169.

ithamın kayda değer olmadığına olsa dahi ilme ve çalışmaya verilen değer öneminin ortaya koyduğunu dile getirmiştir.⁷⁰

1.1.3. İsmail Ferruh'un Öğrencileri

İsmail Ferruh'un, Beşiktaş İlmiye Cemiyetine mensup olması ve derslere girmesi hasebiyle birçok öğrencisinin olduğu bilgisi tespit edilmiştir. En meşhurlarından biri siyaset ve fikir adamı olan, Ahmet Cevdet Paşaya "Cevdet" mahlasını veren⁷¹ ve Ahmet Cevdet Paşa'ya hocalık yapmış olan Süleyman Fehim Efendi'dir. İsmail Ferruh, Süleyman Fehim'i çok küçükken yanına almış, evlat edinmiş ve yetiştirmiştir. Zamanının tanınmış âlimlerinden ders almış, doğu dillerinden ayrı olarak Fransızca ve Latince öğrenmiştir.⁷² Pek çok kişiye Farsça dersler vermiştir.⁷³ Hatta pek çok kişi Farsça öğrenmek için cemiyete başvurduğunda İsmail Ferruh onları Süleyman Fehim'e yönlendirmiştir. Aslında bu da İsmail Ferruh'un Farsça bilgisinin derin olduğunun kanıtı kabul edilmiştir.⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa ve o dönemin meşhur şairlerinden Mustafa Saffet Efendi'nin de bizzat Fehim Efendinin sohbetlerine katılarak Farsça dersler aldığı tespit edilmiştir.⁷⁵

Fehim Efendi, İsmail Ferruh'un yanında yetişmesi hasebiyle edebiyatla uğraşmış, bunun yanı sıra da siyaset çevrelerinde de bulunmuştur. Aynı zamanda İsmail Ferruh gibi Dîvân-ı Hümayun Mühimme Kalemi'nde görev almıştır.⁷⁶ Mehmed Tahir ve Fehim Efendi'nin örnek olarak aktardığı eserlerinde, gerek Beşiktaş İlmiye Cemiyeti'nin gerekse İsmail Ferruh'un fikirlerine yer verilmiştir.

1.1.4. İsmail Ferruh'un Eserleri

1.1.4.1. Mevâkib Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib

İsmail Ferruh'un tercüme ettiği Mevâkib Tefsiri Osmanlı döneminde pek çok defa basılmış ve çok fazla okunmuştur. Hatta hatim yapılırken okunması da göz

⁷⁰ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 213.

⁷¹ Ahmet Şimşirgil - Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: KTB Yayınları, 2008), 10.

⁷² Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, 105.

⁷³ Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 372.

⁷⁴ Vildan S. Çoşkun, "Süleyman Fehîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/ 87.

⁷⁵ Karaçavuş, *Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, 62.

⁷⁶ Karaçavuş, *Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, 95.

önünde bulundurulduğundan eser Kur'ân formatında basılmış, sûre bilgilerinin yer aldığı bölmeler bugünkü gibi süslenmiştir.

1.1.4.1.1. Mevâkib Tefsiri'nin Diğer İsimleri

İsmail Ferruh'un kaleme aldığı Mevâkib tefsirinin farklı adlarının olduğu tespit edilmiştir. Bunlar, *Tefsir-i Mevâkib Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye*, *Mevakib Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib*, *Mevâkib Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsir-i Mevâhib*, *el-Mevâkib Tercemetil Mevâhib* şeklinde isimler kullanılmış ve halk arasında çok yayılmıştır. İsmâil Ferruh Efendi'nin tercümesi Cumhuriyet döneminde Süleyman Fâhir tarafından sadeleştirilmiş ve Latin harfleriyle Mevâkib Tefsiri Kur'an-ı Kerim ve Meali adıyla basılmıştır. Sadeleştirmede bazı ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Son olarak 2012 yılında Tahşiye Yayınları tarafından Latin harflerine çevrilerek Mevâkib Tefsîri ismiyle üç cilt olarak yayımlanmıştır.⁷⁷

1.1.4.1.2. Mevâkib'in Yazma Nüshaları

Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları:

Yozgat, nr. 18, istinsah tarihi:724, 152vr.

Pertevniyal, nr. 89, müstensih: Hafız Muhammed Emin el-Ma,,ruf, istinsah tarihi: 1260, 390vr.

Hüsrev Paşa, nr. 6, müstensih: Muhammed b. Ahmed, istinsah tarihi:1253, Kahire, 369vr.

Veliyüddin Efendi, nr. 77, istinsah tarihi: 1246, 369vr.⁷⁸

1.1.4.1.3. Mevâkib'in Basma Nüshaları

İstanbul, 1317, Ahter Matbaası.

İstanbul, 1246, I-II, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1281, I-II, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1284, I, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1286, I-II, Matbaa-i Amire.

⁷⁷ Birişik, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 205-206.

⁷⁸ Recep Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 14.

İstanbul, 1308, I-II, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1282, I-II, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1318, I-IV, Matbaatü'l-Alem.

İstanbul, 1320, I, Bahariye Matbaası.

İstanbul, 1321, I-II, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası.

İstanbul, 1323, I-IV, Arif Efendi Matbaası.

İstanbul, 1228, I-II, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1905, I-IV, Arif Efendi Matbaası.

İstanbul, 1323, Matbaa-i Osmaniye.

Mısır, 1375, Darü'l kitâbi'l arabî.

İstanbul, 1869, Matbaa-i Amire.

İstanbul, 1959, I-II, Bütün Kitabevi, İsmâil Fâhir(çev.)

İstanbul, 1992, I, Şafak Yayınları. İstanbul, 2012, I-III, Cihangir Yayınları.

İstanbul, 2017, I, Fazilet Neşriyat.⁷⁹

1.1.4.2. Mantık Risâlesi

İsmail Ferruh'un bu eserine, Beşiktaş İlmiyye cemiyeti hakkında bilgi sunan ve mantık kitabı yazmış olan Cevdet paşa dahi hiçbir kaynakta rastlanmamıştır. Bu eserin yazılma tarihi yaklaşık olarak 5 Cemâziye'l-evvel 1226 (18 Mayıs 1811) tarihine denk geldiği tespit edilmiştir. İsmail Ferruh'un Londra sefaretiden döndükten sonra politik olaylarla ilgilenmeyip kırklı yaşlarında ele alıp tamamladığı bilgisine ulaşılmıştır.⁸⁰

Mantık risalesinde giriş kısmında mantığın öneminden bahsedilmiş ve bütün bu tanımlar ve örnekler arapça olarak verilmiştir. Dil yönünden anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Eserde İşagoci'de olduğu gibi mantık konularının tümü işlenmiştir. Fakat bir İşagoci tercümesi olarak kabul edilmemiştir. Çünkü konuyu açıklarken daha anlaşılır kılmak için fıkıh ve kelam ilimlerinden de uzunca örnekler verilmiştir.

⁷⁹ Arpa, "Tahirül Mevlevî", 134.

⁸⁰ Karaçavuş, *Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, 62.

Eserin ek kısmında ise klasik eser kitaplarından alıntılar yapılmıştır. Son kısımda ise ilm-i münazaraya dair kavramları açıklanmıştır. Bu bilgiler ışığında eserin bir risaleden çok kitaba benzediği görülmüştür.⁸¹

1.1.4.3. Mesnevî'nin VII. Cildinin Tercümesi

Osmanlı tarihinde Mevlâna'nın Mesnevî'si büyük bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Mevlânâ, “Bizden sonra Mesnevî şeyhlik edecek ve arayanlara doğru yolu gösterecek, onları yönetecek ve onlara önderlik edecektir.” diyerek Mesnevî'yi bir mürşid olarak nitelendirmiştir.⁸² Hz. Mevlâna'nın eserinin Cevdet Paşa rumûz ve işâretlerine herkesin akli yettiği kadar anlam verdiğini ifâde etmiştir. Aynı zamanda Cevdet Paşa, Mesneviyle ilgili, her asrın fikirlerini kapsayacağını eskimeyeceğini her döneme kaynaklık edeceğini ve her dönemde şerhlerinin yapılacağını söylemiştir.⁸³

İsmail-i Ankaravî Mevlana'nın mütercimlerin altı cilt olarak bildiği Mesnevi'sinin (1041/1631), (810/1407) yılında yazılmış yedinci ciltinin nüshasına (1035/1625) tarihinde rastlamıştır. Bu cildi şerhine eklemiş ve kendisinin üzerine itirazları çekerek yedinci cilt tartışmalarına neden olmuştur.⁸⁴ Mehmet Ünal ise makalesinde, Mesnevî'nin yedinci cildinin aslında olamadığını altıncı cildin tekrarı olduğunu söylemiştir. Yedinci ciltin sonradan ortaya çıkmış olduğunu dolayısıyla bunun Mevlana'nın eseri olmadığı görüşünü savunmuştur.⁸⁵

İsmail Ferruh'ta 1234(1819) tarihinde tercüme etmiştir ve ilk defa Nahîfî tercümesi ile birlikte yayımlanmıştır. Aynı şekilde VII. cildi Mirza Muhammed Şîrâzî tarafından Defter-i Heftum-i Mesnevî-i Manevî adıyla neşredilmiştir. Başka bir neşri ise 2001 yılında Tahran'da gerçekleştirilmiştir.⁸⁶

⁸¹ İbrahim Çapak vd. *Mantık Risâleleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 21-27.

⁸² Ahmet Topal, “Mesnevî'nin Türkçe Manzum Tercüme ve Şerhleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, (Erzurum 2007)

⁸³ Kemal Yavuz, *Mu'înî'nin Mesnevî-i Muradiye'si Mesnevi Tercüme ve Şerhi*, (Konya: Selçuk Üni. Mevlana Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017), 13.

⁸⁴ İsa Çelik, “Mevlânâ'nın Mesnevî'si'nin Yedinci Cildi Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, (Erzurum:2002), 86.

⁸⁵ Mehmet Ünal, “Mesnevî'nin Yedinci Cildinin Sıhhati ile İlgili Görüş ve Tespitler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/ 42, (Şubat 2016), 402.

⁸⁶ Semih Ceyhan, “Mesnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2004), 29/ 330.

1.1.4.4. Mukaddime Tercümesi

Tercümenin tamamına yakın kısmı Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından (1143/1730-31) senesinde altıncı bölüme kadar tercüme edebilmiştir tamamına tamamlamayı başaramamıştır. İsmâil Ferruh da Feraiz bölümüne kadar tercüme etmiştir.⁸⁷

1.2. Mevâhib Tefsiri'nin Ana Kaynağı Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyye Tefsiri

Mevâhib-i Aliyye adlı eserin yazıldığı döneme tarihi perspektiften bakmak eserin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir. Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin (897/1492-899/1494) yaşadığı yıllarda Osmanlı devleti varlığını sürdürmektedir. 15. yüzyılda Osmanlı devleti batıdan doğuya doğru bir yayılma eğilimi göstermiştir. Bu dönem kuruluştan yükselişe geçilen bir dönem olarak kabul edilmiştir. Yeni topraklar kazanılmış yeni kültürlerle tanışılmıştır. Osmanlı devleti gerek sosyal ekonomik, gerek dini bürokrasi anlamında güçlü olan bir devlet olarak görülmüştür. Savaşlar yoluyla topraklar kazanılmış ganimetlerle devletin hazinesi artmıştır. 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı devleti siyasi olarak tarihteki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu etkinliğini dil, edebiyat, kültür, sanat, ekonomi alanında da devam ettirmiştir. Bu yüzyıllarda Osmanlı devleti dünyada söz sahibi haline gelmiş ve cazibe merkezine dönüşmüştür. Bunun yanı sıra Osmanlı devleti Türk kültürüne göre hareket etmiş ve bu alana yoğunluk vermiştir. Çeşitli fetihler gerçekleşmesi nedeniyle birçok kültürle karşılaşma fırsatı elde etmiştir. Eğitim medreseler yoluyla yürütülmüştür.⁸⁸

15. yüzyılda klasik Türk edebiyatı alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde yetkin, bilgili ve donanımlı kimseler yetişmiştir. Ele aldıkları eserlerde bu eğitimlerini yansıtmışlardır. Osmanlı devletinin İran kültürünün egemen çevrede Müslümanlığı kabul etmesi nedeniyle fars kültürünün motifleri Osmanlıda izlerini göstermiştir. Bu nedenle o dönemde Farsçayı bilenlerin sayılarını yüksek olduğu bilinmektedir. Mevâhib-i Aliyye'nin de döneminde okunup benimsenmesinde

⁸⁷ Tahsin Görgün, "Mukaddime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/120.

⁸⁸ Ünver Günay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din Ve Değişme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (Ocak, 2003), 21-48.

bu faktörlerin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. İsmail Ferruh'un da farsça bir eser olan Mevâhib-i Aliyye'yi tercüme ve telif etmesinde de bu etkileşim ve Farsçaya yönelik eğilim etkili olmuştur. Görülüyor ki Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin yaşadığı ve eserini ele aldığı dönem her alanda etkin olunan devlet ve dönemin güçlü olduğu bir döneme denk gelmiştir. Bu dönem halkın refah seviyesi, ilmi ve kültürel birikiminin üst düzeyde olduğu bir dönemdir. Bu dönemde, İmam Suyûtî, Kâzerunî, Muhyid-din Mehmed Câmî, Atûfî, Fenârî-zâde Muhyid-din, Kınalı-zâde Alâud-din, Mehmed Birgivî, Mevlânâ Ebu's-Suûd gibi tefsir alanında önemli zatların olduğu bilinmektedir.⁸⁹ Tıpkı bu müfessirler gibi, Hüseyin Vâiz Kâşifi de eserinde toplumun anlayışını, sosyal ve kültürel birikimini yansıtarak edebi anlamda güçlü bir eser ele almıştır.

1.2.1. Hüseyin Vâiz Kâşifi ve Mevâhib-i Aliyye

En yaygın adı Mevâhib-i Aliyye olmasına rağmen *Tefsiri Hüseyini* de denilmiştir. (*El Mevâhib-i Aliyye fi Tefsiri'l- Kelamir-Rabbaniyye*) (897/1492-899/1494) yılları arasında Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin farsça olarak ele aldığı muhtasar bir tefsirdir. Aslında Kâşifi dört cilt şeklinde yazmayı düşündüğü *Cevâhirü't-tefsir*⁹⁰ adlı eserini ele almaktan vazgeçmiş daha sonra sade bir dil kullanarak ve Mevâhib-i Aliyye'yi telif etmiştir.⁹¹ Bu eser "Aliyye" Ali Şir Nevâi'ye ithafen yazılmıştır.⁹² Kâşifi, ikamet ettiği bölgelerde hem Sünnilik hem de Şiîlikle itham edilmiş olmasına karşın Mevâhib-i Aliyye'yi yazarken klasik tefsir birikiminden büyük ölçüde istifade etmiş ve tefsirini ehli-sünnet mezhebi üzere kaleme almıştır.⁹³

Mevâhib-i Aliyye'yi yazarken birçok eser Tefsiri'ne kaynaklık etmiştir. Kaynak olarak faydalandığı eserler: *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, *Mefâtihu'l-Gayb*, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, *Arâisu'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, *Tevilâtü'l-Kur'ân*, *el-Mûdih li-ilmi'l-Kur'ân* gibi birçok tefsirden faydalanarak

⁸⁹ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l Müfessirin*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 622-670.

⁹⁰ Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", 19/17-18.

⁹¹ Recep Arpa, "Tahirü'l Mevlevî'nin Tefsir-i Hüseyini Tercümesi'nden bir Numune", *Dergipark* 21/21 (Haziran 2014), 129-130.

⁹² Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 62.

⁹³ Merve Aldemir, *Hüseyin Vaiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2019), 22.

Mevâhib-i Aliyye eserini meydana getirmiştir.⁹⁴ Bunun yanı sıra Hüseyin Vâiz Kâşifi, az da olsa sâhib-i lübâbolarak nitelendirdiği Hâzin Tefsiri'nden, Osmanlı döneminde tercümesi yapılan Tibyân Tefsirinden, *Bahru'l-buhûr* gibi daha birçok eserden atıfta bulunmuştur.⁹⁵ Tefsirin kaynakları İslam dünyasında en fazla okunmuş, haşiye ve talik yazılmış, ehlisünnet çizgisinde kaleme alınmış tefsirlerdir. Bunun yanı sıra Mevâhib-i Aliyye döneminde çok okunmuş ve birçok kişi tarafından çeşitli dillere tercümesi yapılmıştır.

Mevâhib-i Aliyye'de Hüseyin Vâiz Kâşifi âyetlerin anlamlarını toplu olarak vermemiştir. Beydâvî, Nesefî ve Celâleyn tefsirlerinde olduğu gibi yorum ve açıklamalar ibarelerin aralarında yer alacak şekilde yazılmıştır. Hüseyin Vâiz Kâşifi, bir âyeti tefsir ederken âyetin belağî özelliklerinin kattığı anlamları eserinde yansıtmaya çalışmıştır. Tefsirinde de işârî yönü ön plana çıkmıştır. Bunun yanı sıra Şâh-ı Nakşibend, Cüneyd-i Bağdadî, el-Herevî, Muhyiddin İbn-i Arabî, Sadreddin Konevî ve Kâşânî gibi pek çok sûfî âlime atıfta bulunmuş ve eserlerinden atıflar yapmıştır. Ancak bu alimler arasında Nakşibendî şeyhleri ile Kuşeyrî ve İbn-i Arabî olmuştur.⁹⁶ Bu bağlamda eserde, fikhî bir tefsir özelliği taşıyabilecek derecede fikhî ihtilaflara, işârî tefsir sayılabilecek kadar da sûfîlerin sözlerine atıfta bulunulmuştur.

Mevâhib-i Aliyye'nin Tercümeleri

Dünya kütüphanelerinde birçok yazması bulunan bu tefsirin çok defa baskısı yapılmıştır. Ayrıca yazıldığı dilden başka Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca gibi dillere de tercümesi yapılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi kataloğunda yaptığımız taramada elli Farsça, dört tane de Arapça nüshasının olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin tefsirinin bu kadar tercüme edilmesinin Birışık'a göre nedeni, ilim adamlarının ve mütercimlerin Kâşifi'nin gerek eserlerindeki tasavvufî eğilimler gerek kişiliğine duydukları güven olduğunu

⁹⁴ Hacı Mehmet Günay, "Alâeddin Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/471.

⁹⁵ Eser hakkında bk. Bilal Deliser, "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve "Tabakâtü'l-Müfessirîn" adlı Eseri", *G.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (Aralık 2015/4), 193.

⁹⁶ Kâşifi, *Mevâhib*, 870.

söylemiştir.⁹⁷ Eserin bu kadar basılması ve çevirilerinin fazlalılığı halkın ihtiyacına cevap vermiş olması olarak tespit edilmiştir.

a. Selanikli Ali b. Veli b. Hamza Tercümesi

Matematik ilmini de iyi bilen ve aslen Selanikli olan Veli Efendizâde'nin (ö. 999)⁹⁸ Kehf Sûresi'nden Kur'ân'ın sonuna kadar yaptığı tercümesidir.⁹⁹ Selanikli Ali, Kâşîfî'nin tefsirini *Terceme-i Tefsîr-i Hüseyin el-Kâşîfî* olarak isimlendirmiştir. Nüzûl sebeplerine ve kıraat farklılıklarına değinerek iki ciltten meydana gelmiştir.¹⁰⁰ Bursa'da İnegöl'deki İshak Paşa Kütüphanesinde yer almaktadır.¹⁰¹ Ayrıca Mevâhib-i Aliyye'nin ilk Türkçe tercümesi olduğu tespit edilmiştir.¹⁰²

b. Muhammed Sâdık İmânkulî Tercümesi

Kazanlı Muhammed Sâdık İmânkulî, Teshîlü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân adıyla aslını dikkate alarak sayfa kenarında bazı ekleme ve açıklamalarla Tatar Türkçesi'ne çevirmiştir. (1318-1328) yılları arasında yazılan bu eser iki cilt halinde basılmıştır.¹⁰³

c. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh Tercümesi

Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh (ö. 1099), tefsire dair pek çok kitaptan bilhassa yazarken Âsım kıraatinin Hafs rivayetini tercih etmiş ve ahkâmla Hanefî fihhına bağlı kalmıştır. Bu eser iki cilt halinde oluşturulmuş ve bu esere *el-Envâr* ve Mevâhib'den faydalanılarak yazıldığı için *Zübedü âsâri'l Mevâhib ve'l-Envâr* ismi verilmiştir.¹⁰⁴ Kâşîfî, Beyzâvî, Begavî, Ebüssuûd, Hafâcî eserlerinden yararlanmıştır.¹⁰⁵ Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları vardır.¹⁰⁶

⁹⁷ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 67.

⁹⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 3/8.

⁹⁹ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kâşîfî'nin Mevâhib i Aliyye'si", 63.

¹⁰⁰ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2006), 466, Abdulhamit Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 203; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 78-79.

¹⁰¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 336; Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân ilmi Araştırmalar*, 6, (1999) 268.

¹⁰² Birişik, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 203.

¹⁰³ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 64.

¹⁰⁴ Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 214. Ayrıca bk. Mustafa Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum* (İstanbul: Ensar Yayınları, ts.), 154; Bk. Birişik, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 204-205.

¹⁰⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 239; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 702.

d. Defterdâr Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi Tercümesi

II. Selim döneminde baş defterdarlık yaptığı için ona Defterdar Mehmet Efendi denilmiştir. İdris Bitlisi'nin oğludur.¹⁰⁷ Mehmet Efendinin iyi yetişmiş, edip ve şair bir zat olduğu tespit edilmiştir. Babasının yarım kalan birçok eserini tamamlamıştır.¹⁰⁸ Kâşifi'nin Ahlâk-ı Muhsinî'ni de tercüme etmiştir.¹⁰⁹ İki eserin de yazma nüshaları kütüphanelerde mevcuttur.¹¹⁰ Mehmet Efendi'nin tercümesi el-Mevâhibü'l-'Aliyye Tercümesi veya Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib-i Aliyye olarak ismlendirilmiş ve kütüphanelerde yer aldığı tespit edilmiştir.¹¹¹

e. İsmail Ferruh Tercümesi

Mevâhib-i Aliyye'nin Osmanlı Türkçesine yapılan tercümeleri arasında en meşhur ve en çok teveccühe sahip olduğu görülmüştür. Aynı zamanda bu tercüme Osmanlı Türkçesine yapılan tercümeler arasında Kâşifi'nin metnine sadakat açısından en uzak olanı kabul edilmiştir.¹¹²

f. Tahirü'l-Mevlevî'nin Tercümesi:

Tahirü'l-Mevlevî 13 eylül 1877'de İstanbul'da doğmuştur.¹¹³ Tahirü'l-Mevlevî İsmail Ferruh'un yaptığı tercümeyi beğenmeyerek, Fatıha ve Bakara sûresini aslına uygun olarak kelime kelime tercüme etmiştir. Eserini de Tefsîr-i Hüseyinî tercümesi olarak adlandırmıştır.¹¹⁴ Ne yazık ki bu eserin Bakara suresinin 7'nci âyetinden sonraki bölümleri günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁵ Bakara Sûresinin 7'nci âyetine kadar olan kısmı Mihverü'l-Ulûm dergisinin 5 ve 7'nci sayılarında

¹⁰⁶ Birişik, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 204-205.

¹⁰⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 8.

¹⁰⁸ Esat Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (2020/17), 176-177

¹⁰⁹ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân ilmî Araştırmalar*, 6, (1999/1), 268.

¹¹⁰ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 63.

¹¹¹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2006), 213; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 203; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 80-81.

¹¹² Ersin Çelik, "19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmail Ferruh Efendi'nin Tefsiri Mevâhib Adlı Eseri", *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûna XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 249.

¹¹³ İbnülemin Mahmut Kemal, İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: Meb Yay, 1970), 1857-1862; Alim Kahraman, "Tahirü'l-Mevlevî" *DİA* (İstanbul: TDV Yay. 2010), 39/409.

¹¹⁴ Arpa, "Tahirü'l-Mevlevî'nin Tefsir-i Hüseyinî Tercümesi'nden bir Numune", 137.

¹¹⁵ Tahirü'l-Mevlevî. "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsir-i Hüseyinî", *Beyânü'l-Hak*. 41, (21 Şaban 1327/24 Ağustos 1325), 916.

yayımlanmıştır.¹¹⁶ Tahirü'l-Mevlevî'nin eserini hangi yıllarda tercüme ettiğine ve günümüzde ne durumda olduğuna dair bir bilgi tespit edilememiştir.¹¹⁷ Yarım kalan tercümenin akıbeti hakkında da herhangi bir bilgi edinilememiştir.¹¹⁸

g. Diğer tercümeleri

Bu tercümelerinin yanı sıra Kazan/Tatar Türkçesi, Peştuca ve Urduçaya da çevrilmiştir.¹¹⁹ Urduca olarak yaptığı tercümeler; Mevlana Fahreddin Ahmed Kadiri Firengî Mahallî'nin Tercümesi, Muhammed Hasan Amrôhi Muradabadi'nin Tercümesi Gayetü 'I-Burhan, Mustafa b. Muhammed Said'in Tercümesi, Seyyid Abdurrahman Buhari'nin Tercümesi¹²⁰ urduca diline tercüme edilmiş eserleri olarak tespit edilmiştir.

1.2.2. Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin Hayatı, İlmi, Kültürel Ortamı ve Eserleri

Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin doğum târihi kesin olarak tespit edilememiştir. Fakat (860/1456) yılında Meşhed'e gitmiştir ve gittiğinde de otuz yaşında olduğu bilinmektedir. Bu nedenle doğum tarihinin (830/1427) yılına tekabül ettiği varsayılmıştır.¹²¹ Horasan'ın Beyhak yahutta sebzevar beldelerinden birinde doğduğu bilinmektedir. İran'da doğduğu için biyografi yazarları onu Şii alimler arasında saymışlardır.¹²² Hüseyin Vâiz Kâşîfî Tîmûroğulları döneminde Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı döneminde Herât'ta yaşamıştır. O dönemde, ileri gelen Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerinden ve evliyânın büyüklerinden kabul edilmiştir. Şâir Ali Şîr Nevâî ile görüşüp onun derslerine katılmıştır. Herât'ta çok tesirli vâz ve nasihatlerde bulunmuştur. Herât'ta halka vâazlar vererek nasihatlerde bulunmuştur. Bu yüzden de "Vâiz" lakabıyla anılmıştır. Asıl adı, Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Alî-i Beyhakî-i Sebzevârî Herevî¹²³ olduğu tespit edilmiştir. Şiirlerinde kullanmayı tercih ettiği "Kâşîfî" mahlasıyla Farşça şiirler yazmış ve döneminde meşhur

¹¹⁶ Birişik, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 207.

¹¹⁷ Atilla Şentürk, *Tahirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Nehir yay, 1991), 110.

¹¹⁸ Zülfikar Güngör, "Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsiri Hüseyinî", *Tasavvuf* 9 (Temmuz-Aralık 2002), 366.

¹¹⁹ Arpa, "Tahirü'l-Mevlevî'nin Tefsir-i Hüseyinî Tercümesi'nden bir Numune", 130.

¹²⁰ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 65.

¹²¹ Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vaiz-i Kâşîfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/16.

¹²² Abdulhamit Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kâşîfî'nin Mevahib-i Aliyye'si", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 7/1 (2004), 62

¹²³ Mirza Abdulah Efendi el-İsfehânî, *Riyâzu'l-ulemâ ve Hiyâzu'l-fuzalâ*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseyinî (Kum: Mektebetü âyetillahi'l-uzmâ, 1403), 2/185.

olmuştur.¹²⁴ Bunun yanı sıra, Vâiz-i Hirevî, Velî gibi isimlerle de anılmıştır. Çocukluğundan itibaren ilim tahsiline yönelmiş, zamanın âlimlerinden din ve fen bilimlerini öğrenmiştir. Çeşitli ilimlerde eserler kaleme almıştır.

Gençliğinin bir kısmını doğum yeri olan Sebzevar'da geçirmiştir. İyi bir vâiz ve hatip olmasını yanı sıra tefsir, siyer, ahlak, astoronomi gibi ilimlerle de meşgul olmuştur.¹²⁵ Mevâhib-i Aliyye adlı eseri bu öğrendiği, esbâb-ı nüzül, müteşâbihat, eşbah ve nezâir gibi Kur'ân ilimleri, fıkıh, siyer ve özellikle belâgât ilmine dair derin bilgisinin olduğunu göstermektedir. Ali Şîr Nevâî, Kâşîfî'nin bütün ilimlerde özellikle de ilm-i nücûmda (astronomi) mâhir ve kendi zamanının en önemli âlimi olarak görüldüğünü ifade etmiştir.¹²⁶ Ali Şîr Nevâî, Hüseyin Vâiz Kâşîfî'ye "Mevlana Vâiz Kâşîfî" mahlasını vermiştir. Hüseyin Vâiz Kâşîfî, Nişâbûr ve Meşhed'te de yaşamıştır. O dönemin, tefsir, hadis, edebiyât, fıkıh ve tasavvuf alanında dönemin önderlerinden olmuştur. Sesinin güzel olduğu da söylenmektedir. Kaynaklarda, Davud aleyhisselamın sesi onda tecelli etmiştir¹²⁷ denildiği bilinmektedir. (1492) Herat'tan ayrılıp tekrar Sebzevar'a dönmüş ve doğduğu şehirde (910/1504-1505) tarihinde vefat etmiştir.¹²⁸

Hüseyin Vâiz Kâşîfî tefsir, hadis, tasavvuf, astronomi ve astroloji gibi gerek İslamî gerek fenni ilimlerle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Tasavvuf ve ahlakla ilgili olarak *Ahlak-ı Muhsin*, ahlaki erdemleri içeren eseridir.¹²⁹ *Fütüvvetnâme-i Sultânî*, tasavvuf ve ahlakın ilkelerini barındıran bir eserdir.¹³⁰ *Lübb-i Lübb-i Mesnevi*, Mevlana'nın Mesnevî'sinden seçmelerle oluşturulmuştur.¹³¹ *Envâr-ı Süheylî*, *Kelile ve Dimne*'yi Emir Süheylî için özetleyip bazı ilavelerle Farsça'ya tercüme ettiği eserin adıdır.¹³² *Ravzatü 'ş-Şühedâ*, Kâşîfî'nin en tanınmış eserlerinden

¹²⁴ Emir Ali Şîr Nevâî, *Tezkiretü Mecâlisü'n-nefâis*, nşr. Ali Asğar Hikmet, (Tirâz: Kütüphane-i Menuçmera, 1363), 267. Yazma eserlerinde ismi "Molla Hüseyin Kâşîfî" olarak da kullanılmaktadır. (bk. <https://www.farsnews.com/news/13970219000852/> ذی‌شا-طیاطی-کاشفی)

¹²⁵ Karaismailoğlu, "Hüseyin Vaiz-i Kaşîfî", 19/16.

¹²⁶ Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis*, 267. ayrıca bk. Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, 186.

¹²⁷ Ali Şîr Nevai, *Tezkire-i Mecâlisü'n-neffais*, çev. Ali Asgar Hikmet, (Tahran 1984), 26.

¹²⁸ Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 62.

¹²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*. çev. Rüştü Balcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 4/1307

¹³⁰ Kâşîfî, *Fütüvvet-nâme-i sultânî*, nşr. Muhammed Cafer Mahcûb, Bünyad-ı ferheng-i, (İran,1350), 19.

¹³¹ Kâşîfî, *Ravzatü 'ş-Şühedâ*, (Muhakkikin önsözü), 22.

¹³² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 3/1202.

biridir, Kâşîfî'nin Şîî olduğuna dair iddiaların atılmasına neden olan eseridir.¹³³ Hz. Peygamber ve Hz. Fatıma'nın vefatlarını, Hz. Hüseyin'in şehadetini anlatan eseridir.¹³⁴ Eseri Aşık Çelebi Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹³⁵ *Cami-us Sittin*, Otuz fasıldan oluşan ve Farsça olarak ele aldığı Yûsuf sûresinin tasavvufî tefsirini içeren eseridir.¹³⁶

Er-Risâlet-ül-Aliyye fil-Ehâdis-in-Nebeviyye, Cevâhir-ü-Tefsîr li-Tuhfet-il-Emir, Risâle-i Hâtemiyye, Mahzen-ül-Înşâ, Bu eserlerde Kaşîfî'nin diğer eserleridir. *Esrâr-ı Kâsımî, Tuhfet-üs-Salât, Sebât-ül-Kâşîfe Fadl-üs-Salât ale'n-Nebiyyi, Feyz-ün-Nevâl fî Beyân-iz-Zevâl, Mir'at-üs-Safâ, Matla-ul-Envâr, Dîvân-ı Kâşîfî, Menâkıb-ül-Evliyâ, Mecâlis-ül-Vâiz*.¹³⁷ *Esrâr-ı Kâsımî, Tuhfet-üs-Salât, Sebât-ül-Kâşîfe Fadl-üs-Salât ale'n-Nebiyyi, Feyz-ün-Nevâl fî Beyân-iz-Zevâl, Mir'at-üs-Safâ, Matla-ul-Envâr, Dîvân-ı Kâşîfî, Menâkıb-ül-Evliyâ, Mecâlis-ül-Vâiz*.¹³⁸ Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin kaleme aldığı diğer eserlerdir.

¹³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 2/751.

¹³⁴ Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, 2/190.

¹³⁵ Karaismailoğlu, "*Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî*", 19/17

¹³⁶ Kâşîfî, *Ravzatü's-Şühedâ*, (Muhakkikin önsözü), 22.

¹³⁷ Eserlerinin daha geniş tanıtımı için bk. Kâşîfî, *Ravzatü's-Şühedâ* (Muhakkikin önsözü), 10- 17. Mühammed Şücâ, Kâşîfî'ye ait otuz üç eser zikretmekte ve tanıtmaktadır.

¹³⁸ Eserlerinin daha geniş tanıtımı için bk. Kâşîfî, *Ravzatü's-Şühedâ* (Muhakkikin önsözü), 10- 17. Mühammed Şücâ, Kâşîfî'ye ait otuz üç eser zikretmekte ve tanıtmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEVÂKİB TEFSİRİ VE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ

2.1. Mevâkib Tefsiri'nin Özellikleri

İsmail Ferruh; küçüklüğünden itibaren Türkçe, Arapça, Farsça tefsir kitapları okumuş ve onları anlamıştır. Böylece bu dillerde yazılan eserleri anlayabildiği beyan edilmiştir. Bu nedenle Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin eserini Türkçeye tercüme etmiştir. Böylece O, arapça ya da diğer dilleri bilmeyen halkın, Allah'ın muradını anlamalarına yardım etmek için bu muhtasar bir eseri kaleme almıştır.¹³⁹ İsmail Ferruh tamamen toplumun faydasını gözetme cihetinden konuya bakmıştır. Mütercim, eserin girişinde bu faydaya ilişkin olarak da, “*Maksad-i aslî olan fehm-i avâma vü istinsâha sühûlet için elfâz-ı münşiyâneden sarf-ı nazarla ber-vech-i ihtisâr, kabaca lisân-ı türkî üzre tabîr olunub, me'hazı olan Mevâhib'e liecli'l-mürâfaka Mevâkib ismiyle tesmiye olundu.*”¹⁴⁰ açıklamasını yapmıştır.

İsmail Ferruh, bu ilaveli tercümesinde az kullanılan ve bilinmeyen kelimeleri açıklamış, basit bir dil kullanmıştır. Bu durum, eserin daha fazla basılmasına, anlaşılmasına ve okunmasına neden olmuştur. Müellif, bu hususa “*Bu esnâda Hüseyin Vâiz merhûmun Mevâhib ünvânıyla ma'nûn tefsirinin lisân-i fârisî'den zebân-i azbü'l-beyân türkîye minvâl-i muharrer üzere nakl ü tahviline meyl ü hâhiş olunub, cenâb-ı müsehhilü'l-umûrun iâne vü ikdârına istinâden mea killeti'l-bidâa tercümesine destzen-i hâme-i şüru olundu. Eğerçi tefsir-i mezkûr me'haz ittihaz olundu ise de Tibyân ve Beydâvî ve Keşşâf ve Hâzin tefâsiriyle tatbîk u tevfîk olunarak, esbâb-ı nüzü'l-i âyât ve ba'zı müfessirînin nakş-ı sahîfe ta'bîr u beyân eyledikleri hikâyât, zîr-i meânî-i âyâta tebzîr (...) olunub me'hazı olan Mevâhib'e liecli'l-murâfaka Mevâkib ismiyle tesmiye olundu.*”¹⁴¹ cümleleriyle temas etmiştir.

¹³⁹ Arpa, “Tahirül Mevlevî”, 133; Gür, “Kırımı Nisbeli Müfessirler”, 381.

¹⁴⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib Tefsiri*, çev. Mustafa Kaplan (İstanbul: Cihangir Yayınları, 2012), 1/45-46.

¹⁴¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 45.

Müfessir bu eserinde klasik tefsirlerde yoğun olduğu gibi farklı ilimlere çok fazla değinmemiştir. Bu bağlamda, âyetlere doğrudan halkın anlayacağı şekilde ve nüzul ortamını da dikkate alarak anlamlar vermiş ve tefsir etmiştir. Kâşifi'nin yorumlarına çok fazla değinmemiş ve kullandığı kaynaklardan feragat etmiştir. Daha çok âyetlerin meallerini vermiş ve böylece halkın anlayacağı bir eser vücuda getirmiştir.

Mevâhib-i Aliyye Tefsiri Hüseyin Vâiz Kâşifi tarafından (897/1492-1494) tarihinde yazılmıştır ve muhtasar bir tefsir olarak kabul edilmiştir. Bu kısa ve özlü tefsir, geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Mevâhib-i Aliyye'nin tercümesi olan Mevâkib, müslüman Türk toplumunda güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Yazıldığı dönemde tefsir, ses, dil, yazım kuralı, üslûb, düşünce ve anlam bakımından çok önemli bir eser olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Mevâhib-i Aliyye Tefsiri, çok okunmuş ve birçok dile çevirisi yapılmıştır. Böylece halkın Kur'ân'a olan ihtiyacı giderilmiştir. Bu tercümeler arasında en yaygın ve meşhur olanı, İsmail Ferruh'un kaleme aldığı Mevâkib Tefsiri olmuştur. Bu tercüme ve telif birçok kişi tarafından tercihen okunmuştur.

Osmanlıda yazılan eserlerin dili her ne kadar Arapça olsa da takrirlerin Türkçe yapıldığı bilinmektedir. Bunun yanında birçok eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Fakat günümüzde bu dönem hakkında Türklerin Kur'ân'a yaklaşımının yüzeysel olduğu hatta neredeyse hiç anlaşılmasına çalışılmadığı yönünde değerlendirmelerin de olduğu bilinmektedir.¹⁴² İsmail Ferruh, tercümesinin mukaddime kısmında Farsça, Arapça ve Türkçe tefsirlerle ilgilendiğinden ve bu eserleri okumak ve anlamak için çok çaba sarf ettiğinden bahsetmiştir. Müellifin kaleme aldığı bu tefsirin, özellikle Türkçe tefsirlerin kelime kelime tercüme edilmesinin halka zor geleceğini ve anlaşılmasını zorlaştıracaklarını düşünmüştür. Bu yüzden müellif, Arapça ve Farsça bilmeyenlerin Kur'ân-ı Kerim'i rahatlıkla anlamalarını sağlamak ve âyetlerin açıklamalarını kolay bir biçimde öğrenmeleri için âyetleri bölmemiştir. O, bütün bunlardan hareketle bir bütün olarak tercüme edilen muhtasar bir tefsir tercümesi oluşturmak istemiştir. Mevâhib-i Aliyye Tefsirini, bu amacına uygun bulmuş ve tercüme faaliyetini gerçekleştirmiştir.

¹⁴² Hidâyet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *G.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (Nisan, 2012), 224-229.

İsmail Ferruh, tercümedeki asıl amacının, halkın yararını ön planda tutmak olduğunu söylemiştir. Bu açıdan tefsirin tercümesinde halkın yararlanacağı ve hoşlanacağı kıssalara, öğütlere, sebep-i nüzullere, sahabe ve tabiin sözlerine yer vermiştir. Bu işlemde müfessir İsmail Ferruh *Mevâhib-i Aliyye* tefsirini esas almıştır. Ayrıca Kâşifi'nin *Cevâhirü't-Tefsir*, *Tibyan Tefsiri*, *Keşşâf* gibi daha birçok tefsirden ve müfessirden yararlanmıştır. Bunun neticesinde İsmail Ferruh tercümesine büyük bir zenginlik katmıştır.

Mevâhib-i Aliyye adlı tefsirin ilmi yönü kuvvetli bir eser olduğu incelendiğinde anlaşılmıştır. Müfessir Kâşifi, tefsirinde ilmi meselelere ağırlık vermiştir. Fakat İsmail Ferruh, yaptığı tercümede asıl yazarın belirttiği ilmi meseleleri irdelemeden kaçınmıştır. Onlara tercümesinde yer vermemiştir. Hatta çok fazla problemli yerlere hemen hemen hiç temas etmemiştir. Sadece âyetleri bir bütün olarak tercüme etmekle iktifa etmiştir.¹⁴³ Buna mukabil Hüseyin Vâiz Kâşifi *Mevâhib-i Aliyye* tefsirini yazarken âyet aralarında bazı açıklamalara yer vermiştir. Aslında bu da o dönmedeki insanların çok fazla ilimle hemhal olmadığının bir göstergesi sayılmıştır. İsmail Ferruh ise Hüseyin Vâiz Kâşifi'den farklı olarak genelde âyetlerin toplu anlamlarını vermiştir. Fakat mütercim, nadirde olsa kelimelerin aralarında açıklamalara yer vermiştir. İsmail Ferruh'un âyet aralarında açıklama yaptığına, burada ihlâs suresinden bir örnek verilmiştir.

“Ya Muhammed! Sana Allah-u Teala'dan sual edenlere di ki, Allah-u Teala birdir, şeriki ve naziri yoktur, O'nun kapısı, ihtiyaç sahiplerine açıktır. Her şeyin efendisi O'dur. O'ndan daha büyük hiçbir şey olamaz Anın için veled yoktur, ve olmadığı için çocuğa ve mirasçıya muhtaç değildir. Ve anin için ana ve baba olmadı ve kimseden doğmadı ve hiç kimse O'na akran ve mümasil değildir.”¹⁴⁴ Görüldüğü üzere mütercim, hem meal vermiş hem de âyet aralarında anlamı açıklayıcı kelimeler kullanmış ve böylece âyetin anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Mevâkib Tefsiri, âyetlerin numaralandırılmasında farklı bir yol izlemiştir. Bu *Mevâhib-i Aliyye*'dekinden farklı olmuştur. Mesela bazı âyet sonlarında kimi farklılıklar tespit edilmiştir. Bu açıdan bir sonraki ayette geçmesi gereken ifadenin ayeti bazen bir önceki ayette zikredildiği görülmüştür. Bu bağlamda Bakara suresinin

¹⁴³ Aldemir, *Hüseyin Vâiz*, 52.

¹⁴⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2193.

220' nci ayetinde geçen *في الدنيا والاخرة* ibaresi, mütercim tarafından 219'uncu ayete eklenmiştir.¹⁴⁵ Bunu anlam yönüyle yapmıştır. Zira kendisinde bu ifadenin, 219'uncu âyetin bir parçası olmadığını gayet iyi bilmektedir.

Mevâhib-i Aliyye'de Hüseyin Vâiz Kâşifî âyetlerin sebep-i nüzullerine yer vermiştir. Aynı şekilde tefsirin tercümesinde İsmail Ferruh da tercümesinde her sûre ya da âyette olmasa bile gerekli gördüğü yerlerde nüzul sebeplerine yer vermiştir. Örnek olarak Kâfirûn sûresinin nuzûl sebebi olarak, Kureyş'ten Ebû Cehil'in Hz Nebi'ye geldiğine veya haber gönderdiğine temas etmiştir. “Bir sene bizim putlarımıza ibadet etsin, biz de bir yıl onun Allah'ına itaat ve ibadet edelim”¹⁴⁶ şeklinde O, Hz Resul'e bir teklifte bulunmuştur. Bunun üzerine Kâfirûn sûresinin nazil olduğunu, müellif Hüseyin Vâiz Kâşifî ifade etmiştir. Mütercim de bu olaya aynen tercümesi olan Mevâkib Tefsiri'nde yer vermiştir.

Mevâhib-i Aliyye adlı tefsirini yazarken Hüseyin Vâiz Kâşifî, âyetlerin anlamlarını kelime kelime vermiştir. Böylece lafzî tercüme yönteminden yararlanmıştır. Buna karşın İsmail Ferruh ise, tercümede esas aldığı Mevâhib-i Aliyye Tefsiri'nden ayrı olarak gerektiği yerde eksiltmeler veya eklemeler yapmıştır. Böylece O, âyetleri bir bütün olarak tercüme etmiş ve anlamı ön planda tutmuştur. Burada mütercim, daha ziyade manevî tefsir yöntemini benimsemiştir. Bunu bir örnek ile delillendirmek zorunlu olmuştur. Mütercim, namaz sûrelerinin tercümelerini vermiş, onları bir bütün olarak değerlendirmiştir. Bunların ardından da âyetlerin meâllerini vermiştir. Anlaşılmayan noktalarda ya da daha fazla izah gerektiren hususlarda gerekli açıklamaları yaptığı görülmüştür.

Hüseyin Vâiz Kaşifî, Mevâhib-i Aliyye adlı eserinde daha çok tefsire ağırlık vermiştir. Buna karşın İsmail Ferruh Mevâkib adlı tefsir tercümesinde önce âyetin mealini vermiş, ihtiyaç halinde ise gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Bu verilerden hareketle İsmail Ferruh'un tefsir ve tercümesinin daha çok meal tefsir tarzının ilk örneklerinden biri olduğu kanaatine varılmıştır. Mesela mütercim, Nâs suresini tercüme ederken şöyle demiştir. “Ey Muhammed! de ki, insanın kalbine vesvese viren cinnü insin vü zikri ilahiden firar iden vesvas şeytanın şerrinden, Âdem'lerin rabbisi celle şânühuya vü insanların padişahı Allah-u Teala'ya vü insanların mabudu

¹⁴⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 166.

¹⁴⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2187.

azze şânuhuya sığınırım.”¹⁴⁷ Mütercim, tercümesinde bu meali verdikten sonra, “Mervidir ki, Şeytanın âdeti, Allah’ı andığında gider, Allah’ı anmayı unuttuğunda saldırır.” demiştir.

Mütercim İsmail Ferruh Nâs sûresinin tefsirinde aşağıdaki açıklamalara yer vermiştir. “Tefsir-i Lubab’ta şöyle denilmektedir. Buradaki geçen beş tane nas kelimesi tekrar değildir. Her lafız farklı insana işaret etmektedir. Birinci nas’tan murat çocuklardır. Allah’ın rububiyyet sıfatından onların terbiyesine delalet eder. İkinciden murat, gençlerdir ki meliki padişahlık olmasından dolayı o gençlerin disiplinle idarelerine işaretler. Üçüncüden murat, ihtiyarlardır ki Allah’a itaat ve ibadetten dolayı ihtiyarlara layıktır. Dördüncüden murat, salihlerdir ki vesvese verici şeytan onları aldatmaya çok hırslı olduğundan dolayı o salihlerin Allah’a sığınmasına işaretler. Beşinciden murat ise, atfedildiği cinni şeytana tabi olan şeytanlaşmış insan şeklinde bozgunculardır.”¹⁴⁸

İsmail Ferruh, Nâs sûresiyle ilgili tefsir ve açıklamalarını sürdürmüştür. Kur’ân besmelenin be’siyle, bitişi vennas’ın sin’iyle bitmiştir. Be ve sin harflerinden bes lafzı oluşur ki, Arapça’da beskü hasbek lafızlarının manası “ sana kafidir, elvirir” demektir. Fars dilinde yalnız “bes” lafzı “kâfidir”, “elvirir”¹⁴⁹ manasında kullanılmıştır. İsmail Ferruh örnekte gördüğümüz gibi ilk olarak Nâs sûresinin toplu bir şekilde meâlini vermiştir. Daha sonra râvisini belirtmediği bir hadis zikretmiş ve şeytanın özelliğiyle ilgili bir rivayette bulunmuştur. Ardından farklı bir tefsir kaynağından yararlanmış ve âyetlerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Böylece sûreyi halkın daha rahat anlaması için gereken özeni göstermiştir.

İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde halkın âyetleri daha iyi anlaması için oldukça sade bir dil kullanmıştır. O, tefsirini avamın anlaması için ne kadar sade bir dille yazmış olsa da tefsirinin halkın anlayacağı seviyeden daha üst bir düzeyde olduğu beyan edilmiştir. Ama halkın yazılsa bile onları anlamak için dahi bir bilgi düzeyi gerekmiştir. Bu avamın dilinde üst seviyede olduğuna işaret sayılmıştır. Çünkü günümüzde bile tercümenin dilini anlamak bir hayli zor olmuş ve ileri bir dil seviyesi gerektirmiştir. Bu tercüme zaten o dönemde yazılmıştır ve Arapçaya hakim

¹⁴⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2134.

¹⁴⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2195.

¹⁴⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2195.

olan kimseler tercümeyle gerek duymaksızın âyetleri anlamıştır. Oysa bu tercüme, daha çok Arapçayı bilmeyenler için telif edilmiştir.

İsmail Ferruh, namaz oruç gibi şer'i kavramlarla ilgili âyetleri özenle incelemiştir. Bu anlamda o âyetlerle ilgili garip kelimeleri açıklamış ve anlam bütünlüğüne zarar vermemek için, önce toplu bir mana vermiştir. Daha sonra birkaç cümle ile konuya girip kelime ve şeri kavrama açıklık getirmiştir. Ayrıca İsmail Ferruh, tercümesinde Arapça kalıpların anlam bütünlüğüne dikkat etmiştir. Bu açıdan hataya mahal vermeden *Keşşâf*, *Cevâhiru't-Tefsir*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Tibyân* gibi farklı tefsirlerden yararlanmıştır.

Müfessir İsmail Ferruh'un yukardaki tutumunu bir örnekle açıklama gereği hissedilmiştir. Fâtiha sûresinde, rahman ve rahim kelimelerinin anlamları için *Keşşâf*'tan yararlanılmıştır. Bu iki ismin bir manada olduğunu söylemiştir. Rahman isminde mübalağa olduğunu belirtmiştir. Çünkü ziyade harfin ziyade manaya delalet ettiğine işaret etmiştir. *Cevâhiru't-Tefsir*'den ise rahman isminin has rahim isminin âmm olduğu bilgisini nakletmiştir. *Meâni'l-Kur'ân*'dan rahmanın İbrani, rahimin ise Ârabi olduğu bilgisini rivayet etmiştir. *Tibyân*'dan rahman için dünyada bütün yaratıklara rızık ve menfaat sunan anlamını nakletmiştir. Yine rahim için ise kıyamette ödülü hak eden müminlerin affedilmesi ve cennete ulaştırması anlamına gelebileceğine işaret etmiştir.¹⁵⁰ Böylece o, farklı tefsirlerden görüşler nakletmiş ve âyeti daha anlaşılır bir hale getirmiştir. Bu eylem sayesinde mütercim, okuyanlar açısından âyetlerdeki kapalılığı gidermeye çalışmıştır.

Osmanlı ulemasının bir tutumu olarak Hüseyin Vâiz Kâşîfi de *Mevâhib-i Aliyye* adlı eserinde tasavvufi kaynaklardan oldukça faydalanmıştır. Cüneydî Bağdadi, Muhyiddin Arabi, Sadreddin Konevi gibi mutasavvıfların eserlerinden nakillerde bulunmuştur. İsmail Ferruh'un *Mevâhib-i Aliyye* tercümesinde ise çok fazla tasavvufi yönelimlere yer vermediği tespit edilmiştir.

İsmail Ferruh tercümesini ilim ehli olanlar için değil bilakis sıradan insanlar için ele almıştır. Bu nedenle, âyetin tamamını ve ardından altına toplu manasını vermiştir. Birebir tercüme yönteminden kaçınmıştır. Böylece halkın anlamasını, okumasını ve hatmetmesini kolaylaştırmıştır. Yine asıl maksadına uygun olarak

¹⁵⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 48.

tercümesinde, sade bir dil tercih etmiştir. Âyetleri tercümesinde, Keşşâf, Hazin, Tibyân kimi farklı kaynaklardan faydalanarak tercümesini zenginleştirmiştir. Esbâb-ı nüzul ve kıssalarla destekleyerek anlaşılmanın daha kalıcı olmasına yardımcı olmuştur. Böylelikle halka hitap eden muhtasar bir eser ortaya koymuştur.

2.2. Mevâhib Tefsiri'nin Kaynakları

İsmail Ferruh, eserini hazırlarken farklı kaynaklardan faydalanmıştır. Yine O, eserinde bazen Mevâhib Tefsiri'nin kaynaklarını aynen göstermiş bazen de hiç kaynak zikretmeden Kâşifi'nin görüşlerine yer vermiştir. Böyle olunca eser salt tercüme niteliğinden çıkıp muhtasar haşiye'ye dönüşmüştür. İsmail Ferruh'un eseri incelendiğinde ilk surelerin tefsirinde daha fazla kaynaktan yararlanmıştır. Fakat sona doğru sûrelerin sadece meallerini vermekle yetinmiş ve Kâşifi'nin açıklamalarına mutâbık olarak meâller vermiştir.

2.2.1. Mevâhib'in Tefsir Kaynakları

İsmail Ferruh, tefsirinde pek çok kaynaktan yararlanmıştır. Mesela, Ebû İshâk İbrâhîm es-Serî ez-Zeccâc'ın (311/923)¹⁵¹ Meâni'l Kur'ân adlı eserinden istifade etmiştir. İsmail Ferruh eserinin giriş kısmında dille ilgili konularda bu eserden faydalandığını belirtmiştir. Tercümesinin ilk kısımlarında bu eserden birçok kez atıfta bulunurken ilerleyen bölümlerde çok fazla istifade etmediği tespit edilmiştir. Mesela İsmail Ferruh, besmelenin açıklamasında rahman sözcüğünün ibrani kökenli, rahim sözcüğünün ise arapça olduğunu dile getirmiştir.¹⁵²

İkinci olarak İsmail Ferruh, Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) tefsirinden istifade etmiştir.¹⁵³ İsmail Ferruh'un tefsirinde kullandığı kaynaklar arasında Beyzâvî tefsiri yer almıştır. İsmail Ferruh âyetin meâlini Mevâhib'in tercih ettiği vecih ile vermemiş aksine Beyzâvî'nin yorumunu ya da tefsirini tercih etmiştir. Yine O, sebep-i nüzûle ait rivayetlerde devamlı olarak Beyzavi'den kaynak göstermiştir. Mesela “Ey müminler! Eğer siz kâfirlere itâat ederseniz sizi geri dinlerine gönderirler. Şimdi, iki cihânda hüsrâna münkalib

¹⁵¹ Emrullah İşler, “Zeccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 173

¹⁵² İsmail Ferruh, *Mevâhib*, 49.

¹⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100.

olursunuz...”¹⁵⁴ âyetinin sebep-i nüzulünde Beyzâvî tefsirinden alıntı yapmıştır. Beyzâvî “Münâfıkların Uhud hezimetinde müminlere, ihvânınız dinine ric’at idin ki, eğer Muhammed nebî olaydı katl olunmazdı” cümlesini aktarmıştır. İsmail Ferruh bu kelâmlar üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu” deyû tahrîr ider.”¹⁵⁵ tarzında bir açıklama yapmıştır.

Üçüncü olarak İsmail Ferruh, Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî’nin (741/1341) yazdığı *Lübâbü’t-Te’vîl* adlı tefsirden yararlanmıştır.¹⁵⁶ Müfessir, Hâzin tefsirini *Meâlimü’t-Tenzîl* adlı tefsirinden ve diğer tefsir kitaplarından yararlanarak oluşturmuştur. Bu tefsir İsmail Ferruh’un kaynakları arasında yer almıştır. İsmail Ferruh, tefsirinin girişinde *Tibyân, Hâzin ve Keşşâf* tefsirleriyle karşılaştırarak tefsiri meydana getirdiğini ifâde etmiştir. Buna karşın müfessir, zikrettiği diğer kaynaklara fazlaca atıf yapmış fakat Hâzin tefsirine çok nadir atıfta bulunmuştur. Bazı yerlerde ise isim zikretmeksizin Hâzin Tefsiri’nden nakilde bulunmuştur.

Dördüncü olarak İsmail Ferruh, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî’nin (538/1144)¹⁵⁷ yazdığı *el-Keşşâf* adlı tefsirinden de yararlanmıştır. Zemahşerî, *Keşşâf*’ta ağırlıklı olarak dilsel tahlillere yer vermiştir. Bu tefsir, ez-Zemahşerî’nin mu’tazile mezhebine mensup olmasına rağmen Osmanlı toplumunda da saygın bir yere sahip olmuştur. Bu açıdan İsmail Ferruh’un tefsirinde *Keşşâf*’ı kaynak olarak göstermesi, ilmi birikimini Osmanlı toplumuna aktarması bakımından önemli görülmüştür.

İsmail Ferruh, bazen nüzul sebebini işaret etmiş ve nüzul sebebiyle ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Mesela, Bakara suresindeki bir âyette sahibi *Keşşâf* demiş ve nüzul sebebiyle ilgili rivayet nakletmiştir.¹⁵⁸ Yine Fâtiha sûresinde de Rahman ve rahim isimleriyle ilgili açıklamalarda bulunmuş *Keşşâf*’tan aldığı bilgilerle bu iki ismi açıklamıştır. İsmail Ferruh, bazen de sadece âyetleri vermiş onlarla ilgili kısa açıklamalar yapmıştır.

¹⁵⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 389.

¹⁵⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 287.

¹⁵⁶ Ali Eroğlu, “Ali b. Muhammed Hâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/125

¹⁵⁷ Mustafa Öztürk: M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 235

¹⁵⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 210.

İsmail Ferruh, tefsir kaynakları arasında beşinci olarak, Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (1111/1699) Tibyân tefsirinden yararlanmıştır. Bu tefsirin ilk Türkçe matbu tefsir olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁹ Bu tefsir, Osmanlı döneminde çok talep görmüştür yine bu tefsirin Mevâkib tefsiriyle çok büyük benzerlik gösterdiği ifade edilmiştir. Bu tefsirde halkın Kur'ân'ı anlaması için yazılmış, bu sebeple çok baskısı yapılmış ve talep görmüştür. İsmail Ferruh'un bu tefsirden yaralandığına Bakara sûresi 21'inci âyetinden örnek getirilmiştir. Bu bağlamda âyette müfessir, "Ey amme-i insan! Sizi ve sizden mukaddem olanları yoktan var edip halk iden Rabbiniz azze şânühuya ol reca ile ibadeti taat idin ki, muttakilerden olup, azabından halas olasız."¹⁶⁰ Anlamını vermiştir. Böylece âyetin meâlini veren İsmail Ferruh, bunu açamka için Tibyân'dan bazı alıntılar yapmıştır. Âyetteki ey âmme-i nâs ile bütün insanların kastedildiğini söylemiştir. Ardından da eyyühennâs hitabıyla Medine halkının kastedildiğini söylemiştir.¹⁶¹ Aynı şekilde müfessir, Bakara sûresi 9'uncu âyetinin tefsirinde de Tibyân'dan açıklamalar vermiş ve âyeti böylece açıklamıştır.¹⁶²

Tefsîr-i Tibyân ve Tefsîr-i Mevâkib Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Osmanlı'da en fazla basılan ve okunan Türkçe tefsir olma özelliklerini elde etmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda Osmanlı Türkçe'siyle yazılmış ardından ve tamamlanmış haliyle neşredilmiş Kur'ân'ın Türkçe çevirilerinden olduğu açıklanmıştır.¹⁶³

¹⁵⁹ Recep Arpa, "Tıbyan Tefsiri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/127-128

¹⁶⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 63.

¹⁶¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 63.

¹⁶² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 57.

¹⁶³ Recep Arpa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Gazete ve Dergilerinde Yer Alan Tefsir İlanları", *Usûl Dergisi* 16 (Şubat, 2011), 27.

تَفْسِيرُ تَبْيَانٍ

تَفْسِيرُ مَوَاقِفٍ

تفسیر تبیان و تفسیر مواقف اکبر برنجی جلدی
چیقارتدق آبونه لره توزیعہ باشلادق بوند نصکره
آبونه فیثانته بش غروش ضم اولندی یعنی ایکجی
جلدی طبع و تمام اولنجه به قدر بکرمی بش غروشه
آبونه قبول اولنه جقدر . کاغذ مسئله شدن برنجی
جلد بر پارچه تأخره اوغرا دی ان شاء الله تولدن بویله
جبر مافات ایدوز . دوت بیوک جلد تشکیل ایدن اشبو
ایکی تفسیر بکرمی بش غروشه کاغذی بهاسنه مقابل
دیمک اوله جغندن و هر بر مسلمانک بر تسخه سی
ایدنمی محتاج نوصیه بولندیغندن بوبابده تطویل
کلاسه لزوم کوره مدک

(آبونه فیر اولنايه و محل توزیعی)

مطالعه (۲۱) نومردلی کتابچی دکانیه

İsmail Ferruh'un, "Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (373/983)¹⁶⁴ Tefsirü'l-Kur'ân'ından yararlandığı da tespit edilmiştir. Müfessir Semerkandî'nin eserinden alıntılar yapmıştır. O, bu tefsiri daha ziyade Ebû'l-Leys tefsiri adıyla anmıştır. Bu tefsirde nasihatlere, tasavvufî yorumlara yer vermiştir. Ayrıca bu tefsirde fikhî bir yöntem belirlemiştir. Oysa tefsirin işari bir tefsir olduğu herkes tarafından kabul edilmiştir. İsmail Ferruh bu tefsirden yararlanmıştır. Mesela, Fussilet suresinden bir açıklamayı bu tefsirden almıştır. Ebû'l-Leys tefsirinde şöyle demiştir. "Ebû Cehil, Hz. Peygamber'e mucize talebinde, şakk-ı kamer irâe buyurmuşlardı. Ebû Ceh'l ve avenesi, Muhammed Mekke'de bu sihri irâe eyledi. Bakalım etrâfta dahi görmüş var mı?" deyû etrâfa adamlar gönderdiler. Vâki'-i hâl her tarafta rü'yet olunmuş olmakla Ebû Ceh'l'e binâenaleyh, âyet-i kerîmenin manâsını, şakk-ı kamer kudretimizi etrâf-ı cihânda ve nefsi Mekke'de gösteririz; deyû tefsir itmişlerdir."¹⁶⁵ İsmail Ferruh'un böylece kaynakları arasında Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirine yer verdiği tespit edilmiştir.

İsmail Ferruh, Mevâkib tefsirinde yedinci olarak Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin Kâşîfî'nin Cevâhiru't-Tefsir edlî eserinden de yararlanmıştır. Bu eser, daha önce Kâşîfî'nin eserleri kısmında tanıtılmıştır. Müfessir, *Cevâhiru't-Tefsir*'den bazı kavramları açıklamakla istifade etmiştir. Mesela, Bakara sûresinin "Kufe imamı kavlince 286 âyet olduğunu, yalnız vetteku yevmen ayeti ile ahirihi ayeti Mekke'de Mina'da nazil oldu"¹⁶⁶ açıklamasına yer vermiştir. Yine Fatiha sûresinde *Cevâhiru't-Tefsir*'den "Rahmân ism-i hâs, rahîm ism-i âmmıdır. Zîrâ ism-i rahîm, Cenâb-ı Hak'tan gayriye ıtlâk mümkündür."¹⁶⁷ izahına yer vermiştir.

İsmail Ferruh'un Kâşîfî'nin bu eserinden yararlandığına dair bir başka örnek: ise Bakara sûresinin 108 ve 110'uncu âyetlerinde olduğu gibi sebep-i nüzûlünü açıklamak için bu tefsire müracat etmiştir. Yine Bakara sûresinin başında da bu sûreyle ilgili bilgileri aynı kaynağa atıfla vermiştir. Bakara sûresinin 112'nci âyetinde Nasranilerle ilgili olarak *Cevâhiru't-Tefsir*'den nakillerde bulunmuş ve

¹⁶⁴ İshak Yazıcı, "Ebû'l-Leys Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/473. Ayrıca bk. Bilmen, *Tefsir Tarihi*, 486.

¹⁶⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1712.

¹⁶⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 54.

¹⁶⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 44.

sebeb-i nüzulle ilgili olay hakkında bilgi vermiştir.¹⁶⁸ Ayrıca Bakara sûresinin 1 ve 5'inci âyetlerinin tefsirinde de *Cevâhiru't-Tefsir*'i kaynak vermiş ve böylece âyetlere açıklık getirmiştir.¹⁶⁹ Böylece İsmail Ferruh'un Kâşifi'nin *Cevâhiru't-Tefsir*'ini *Mevâkib*'te kaynak olarak kullandığı örneklerle açıklanmıştır.

İsmail Ferruh, mutasavvıfların tefsirlerinden veya görüşlerinden de istifade etmiştir. Bu bağlamda Fussilet sûresinin 51'inci âyetindeki açıklaması önem kazanmıştır. O, bu konuda Ebu'l Leys'in görüşü yanında birçok ulemanın görüşlerini aktarmıştır. Bu sebeple tasavvufî ulemaların görüşlerinden nakiller yapmıştır. “Ebû Cehil Hz. Nebi'den mucize olarak ayı ikiye yarmasını istemiştir. Daha sonra Ebû Cehil'in yardımcıları, Muhammed büyü yaptı diye her tarafa haber salmıştır. “Âfâk, âlem-i kebîr vü enfûs âlem-i sağîr, ve her ne ki delâil-i kudretten âlem-i kebîrde vardır, âlem-i sağîrde görünür. Bu takdirce âlem-i kebîr-i mufassalın, mücmeli âlem-i sağîr insân olmakla âlem-i kebîr, âlem-i sağîrde mûnderic olur. Âfâkın büyük âlem olduğunu, enfûsün küçük âlem, büyük âlemde ne varsa küçük âlemde görünür. Büyük âlemin küçültülmüş hali, küçük âlemdir, insan olmakla büyük âlemin içinde küçük âlem olmaktır.”¹⁷⁰ açıklamasını yapmıştır. Böylese İsmail Ferruh bu âyetin tefsirinde mutasavvıflardan örnekler vermiş, açıklamada bulunmuştur.

Müfessir İsmail Ferruh, sekizinci olarak *Tefsir-i Dimyâtî* eserinden de tercüme ve telifinde istifade etmiştir. İsmail Ferruh, bu tefsirden Hz. Mûsâ'nın âsâ mucizesiyle sihirbazlara üstün geldiğini anlatan âyetlerden tercüme ve telifinde yararlanmıştır. Bu bağlamda Sâbûr ve Âbûr isimli iki kardeş sihirbazların bulunduğu dair bilgilere yer vermiştir. Müfessir burada sihirbazlarla ilgili oldukça uzun bir nakilde bulunmuştur.¹⁷¹

Bunlardan başka İsmail Ferruh'un *Tefsir-i Yenâbî*'den de yararlandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Bakara sûresinin son âyetinde mîrac olayına bir bağlantı yapmıştır. Burada “Yenâbî Tefsiri'nde vardır ki...”¹⁷² denmiş ve uzunca bir açıklamaya yer vermiştir. Aynı şekilde mütercim, *Kâzerûnî Tefsiri*'nden de istifade

¹⁶⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 108.

¹⁶⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 55.

¹⁷⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1712-1713.

¹⁷¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 80.

¹⁷² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 219-220.

ettiği tespit edilmiştir. Kâşîfi bu tefsirden yararlanmamış ve herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Fakat İsmail Ferruh başka kaynaklardaki bilgileri alarak bu tefsirden pek çok nakilde bulunmuştur. Mesela, Ali imran sûresinin 13'üncü âyetinde meâli vermiş ve ardından “Bu müştehiyyâtın mübâhâtına muhabbeti tezyîn iden Allahu Teâlâdır, ve muharremâtına tezyîn iden şeytândır.” diye açıklamıştır.¹⁷³

Müfessir, İsmail Ferruh'un Vehbe Zuhayrî'nin *Tefsir-i Münir* adlı eserinden de yararlandığı örneklerle tespit edilmiştir. Mesela O, Bakara sûresi 57'nci âyetinde Tefsir-i Münir'de şöyle rivayet edilmiştir, demiş ve açıklamasına yer vermiştir. Buna göre, “Ol kuşlar otlukların dallarında hoş nağmelerle zuhûr idüb rüzgar anların kanatlarını döker ve kemiksiz kebâb olub benîsrâîl anları kudret helvası ile karıştırırlar idi”¹⁷⁴ alıntılarına yer vermiştir. En son olarak İsmail Ferruh, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî'nin (444/1053)¹⁷⁵ *et-Teysîr* adlı eserinden yararlanmıştır. Müyessir olarak da isimlendirilmiş ve yedi kıraatle alakalı en meşhur eserlerden kabul edilmiştir. Bu eser İsmail Ferruh'un kaynaklarından biri olduğu tespit edilmiştir.¹⁷⁶ Mesela Nisâ sûresinin 52'nci âyetinde “Âl-i İbrâhîm'den murâd, Muhammed aleyhisselam ve kitaptan murâd, Kur'ân ve hikmetten murâd, şerâyî ve mülk-i azîmden murâd, kıyâmete dek devâm-ı şeriat” alıntısına yer vermiştir.¹⁷⁷

2.2.2. Mevâkib'in Hadis Kaynakları

İsmail Ferruh, hadis kaynaklarından da yararlanmıştır. Bunlardan biri Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (261/875)¹⁷⁸ *Sahih* adlı hadis kitabıdır. Fakat Kütüb-i sitte'den ve diğer hadis kaynaklarından çok nadir alıntılar yapmıştır. Yine o, hadislerin senetlerine ve râvilerine değinmeden zikretmiştir. Mesela, Bakara sûresinin son âyetinde mi'râç konusunda açıklama yapmıştır. Buna göre, *Sahih-i Müslim*'de İbn Mesûd'dan rivâyetle geçen şu hadise yer vermiştir. Hz. Fahr-i Risâlet aleyhisselama leyle-i mir'âçta üç şey i'tâ olundu. Bunlar, beş vakit namâz ve sûre-i Bakara'nın âhiri ve ümmet-i Muhammed'den şirk getürmeyen kimsenin günâh-ı

¹⁷³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 228.

¹⁷⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 78.

¹⁷⁵ Abdurrahman Çetin, “Dâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/459.

¹⁷⁶ Abdurrahman Çetin, “et-Teysîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/199.

¹⁷⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 343.

¹⁷⁸ M. Yaşar Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/93.

kebîrinin affi.”¹⁷⁹ ndan oluşmuştur. İsmail Ferruh’un tefsir metodu konusunda daha fazla örnek alınmaya gayret edilmiştir. İsmail Ferruh, âyetleri tefsirinde tasavvufi yorumlara da yer vermiştir. Ancak onun tasavvufi eserlere atıfta bulunduğu da rastlanılmamıştır. Ahlakla ilgili eserlere de değinmediği tespit edilmiştir.

2.2.3. Mevâkib’in Fıkıh Kaynakları

İsmail Ferruh yazdığı eserde fıkıh konularına da değinmiştir. Zira Kur’ân’da fıkha dair pekçok âyetin varlığı dile getirilmiştir. Bu bağlamda müellif, fıkhi meselelerde ihtilaflı konulara yer vermemiş ve ihtiyaç halinde mezheplerin görüşünü aktarmıştır. Bu arada detaylı bilgi için fıkıh kaynaklarına bakılması gerektiğini dile getirmiştir. Mesela, Nûr suresi 2’nci âyetindeki zina eden kadın ve erkeğe yüzer değnek vurulması ile ilgili olarak Ebû Hanife’nin ve Şâfi’nin görüşlerini aktarmıştır. Bu bağlamda, “*Mezheb-i Hanife ebeden şehadetinin kabul olunmayacağına, Şafide ise ba’det tevbe kabul olunacağını*”¹⁸⁰ söylemiş ve iki mezhebin de görüşünü sunmuştur.

İsmail Ferruh, yeri geldiğinde değindiği fıkıh meselelerine bir örnek ise, Mâide sûresinden verilmiştir. Bu göre müellif, deniz avıyla ve onun avlanmasıyla ilgili olarak pek çok rivayet olduğunu dile getirmiştir. Ardından “*fakat cumhur indinde mücerred suda taayyüş iden ne ise helaldir; fakat bazı ulema cinsini tefrik, şeklini beyan ile hillü hümetini tedkik eylemiştir.*” demiştir. Ayrıca meselede *fıkıh-i şerife müracaata muhtaçtır.*”¹⁸¹ Sözüne yer vermiştir. Yani detay konularda veya konunun detayları için hedef kitlesini ya da okuyucusunu fıkhi meselelerle ilgili kaynaklara başvurmaya yönlendirmiştir.

2.3. Rivâyet Tefsiri Açısından Mevâkib Tefsiri

Kur’ân-ı Kerimin Kur’ân âyetleri, Resulullah’ın (s.a.s) sünneti, sahabe ve tabiun sözleriyle yapılan tefsiridir. Bu kaynaklarla yapılan tefsire “rivayet tefsiri” denildiği gibi, “nakli tefsir” veya “me’sur” tefsir de denilir.¹⁸² Kur’ân-ı Kerim’i yorumlarken kaynak olarak yalnızca Kur’ân’ı, Hz. Nebi’nin sünnetini, sahabeyi ve

¹⁷⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 219.

¹⁸⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1251.

¹⁸¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 459.

¹⁸² Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir Taberi, *Cami’ul-Beyan fî Tefsiri’l-Kur’an*, (Beyrut: Daru’l-Kutübi’l-İlmiyye, 2005), 12.

sahabeden yararlanan nesli yeterli görerek yapılan tefsirdir. Çünkü Kur’ân’ı en iyi şekilde açıklayan yine Kur’ân’ın kendisidir ve Peygamberimizdir görüşü esas alınarak yapılmıştır. Bu bağlamda, İsmail Ferruh’un tercümesinde de âyetler rivâyet yönünden nasıl ele alınmıştır bunun tespiti yapılmıştır.

2.3.1. Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri

Kurân tefsirde ilk başvurulacak kaynak olarak kabul edilmiştir. Kur’ân’da kullanılan aynı kelimeler, farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanıldığı olmuştur. Bu yüzden bir âyetteki Kur’ân kelimesine açıklık getirmek için o sözcüğün diğer âyetlerde kullanm biçiminin dikkate alınması bir gereklilik olmuştur. Böylece hem sözcüğün anlamı, hem de âyetin manası, başka bir âyetle açıklanmış ve mana açıklığa kavuşmuştur. İsmail Ferruh ele aldığı âyetle bağlantılı olan diğer âyetlerin tefsirini vermiş ve gerekli açıklamayı yapmış ya da ileri ki âyetle izahı gelecektir demiştir.

Bu bağlamda Enbiya suresi 84’üncü âyetinde Hz. Eyüp (a.s) ile ilgili olarak, “*Biz de onun duasını kabul edip kendisinde dert namına ne varsa gidermiştik.*”¹⁸³ âyetin tefsirinde tafsili inşallah Sâd suresindedir.” demiştir. Zira o âyetle, “*Ayağını yere vur! İşte yıkanacak ve içecek soğuk bir su.*”¹⁸⁴ denilmiştir. Böylece onun, bir âyetin tefsirinde diğer bir âyeti esas aldığı anlaşılmıştır. İsmail Ferruh, Nahl suresi 118’inci âyetinde, “*Daha önce sana anlattıklarımızı, yahudi olanlara da haram kılmıştık.*”¹⁸⁵ âyetin tefsirinde yahudilere haram kılınan ve bu sûreden evvel anılan “Yahudilere (tırnaklı hayvanların hepsini) haram kıldık”¹⁸⁶ âyetinde zikredildiğine işaret etmiştir.

Yine İsmail Ferruh, Kur’ân’ın Ku’ân’la tefsirine önem vermiştir. Bu konuda eserinde bolca malzemeye rastlanmıştır. Bu açıdan, mesela Mü’minun 101’inci âyetine şu açıklamayı yapmıştır.

¹⁸³ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Enbiya 21/84.

¹⁸⁴ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), es-Sad 38/42.

¹⁸⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), en-Nahl16/118.

¹⁸⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 534.

“Sura üflenildiği zaman işte o gün ne aralarında soy-sop yakınlığı kalacak, ne de birbirlerini arayıp soracaklardır.” âyetinin tefsirinde kıyamet gününde, diriliş için sura üfürüldüğünde, insanlar arasında kendilerine fayda verecek bir soy bağının olmayacağını ve aşırı hayret ya da dehşetten birbirlerine olan şefkat yahut merhametlerinin gideceğini vurgulamıştır. Ardından açıklamasına “Kişinin kardeşinden kaçacağı gün”¹⁸⁷ âyetine işaret ederek devam etmiştir. Burada birbirlerinden kaçıp, yakın akrabaların bile birbirlerinin durumu önemsemeyecek hale geleceğinin ifade edildiğinden bahsetmiştir. O günün dehşetinden her insanın sadece kendi haliyle meşgul olacağını beyan eden âyetin zikredilmesiyle açıklamasını tamamlamıştır.

Kur’ân-ı Kerim bir olayı açıklarken vurgulamak istediği noktayı ön plana çıkaracak ifâdelere yer vermiştir. Olayın diğer kısımlarını ise farklı bağlamlarla başka yerde aktarmıştır. Buna göre âyette geçen bir konunun diğer âyetlerle tamamlanması da Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri konusunu oluşturmuştur. Bununla ilgili olarak İsmail Ferruh, eserinde bağlantılı gördüğü âyetlerin meâlini verdikten sonra gerekli olduğunu düşündüğü yerlerde ya hemen ya da ileriki âyetlerde açıklığa kavuşturmuştur.

2.3.2. Kur’ân’ın Sünnetle Tefsiri

Kur’ân insanlara Peygamberimiz (s.a.s.) vasıtasıyla gönderilmiştir. Peygamberimizin (s.a.s.) Kur’ân-ı tebliğ ve teybin vazifesi mevcuttur. Allahu Teala “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O’nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur.*”¹⁸⁸ buyurarak onun tebliğle vazifeli olduğunu bildirmiştir. Tebliğ iki şekilde yapılmıştır. Birincisi, risaleti yani Kitabı tebliğ, diğeri de manalarını açıklamak ve bildirmek şeklinde olur. Bu nedenle Kur’ân’ı ilk tefsir eden Peygamberimiz (s.a.s.) olmuştur. Peygamberimizin (s.a.s.) Kur’ân’ı tefsiri, Kur’ân’ın mücmeli tafsili, umumi tahsis, müşkilini tavzih, neshe delalet etme, müphemî açıklama, garip kelimelere açıklık getirme olarak tanımlanmıştır.

¹⁸⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2107.

¹⁸⁸ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Enam 5/67

2.3.2.1. Âyetlerin Tefsirinde Hadislerden Yararlanması

Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılmasında Hz. Nebi’nin sözlerine, fiillerine ve uygulamalarına her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç özellikle garip, müşkil ve müteşâbih âyetlerin anlaşılmasında yahut açıklanmasında kendini daha fazla hissettirmiştir. Bu da müfessirlerin hadis ilmine de hakim olmalarını gerektirmiştir. Mesela bir âyetin¹⁸⁹ tefsirinde İbn Abbas’tan demiş ve raviyi zikretmiştir. Burada İbn Abbas’tan “Hak Teala sizi hesaba çeker” diyerek âyete bir açıklama getirmiştir.¹⁹⁰ Bu sahabe sözleriyle âyetleri tefsir kısmına ait sayılmıştır.

İsmail Ferruh, Âli İmran sûresinin 12’nci âyetinin meâlini vermiş ve bilginin, İbn Abbas’tan rivâyet edildiğini beyan etmiştir. Buna göre Hz. Nebi, Bedir savaşından Medine’ye dönerken yahudilere Allah’ın azabından korkun, İslam’a gelin Siz de onlar gibi musibete uğramayın. Benim nübüvvetimi kitabınızdan görüp bilirsiniz. Demiştir. Yahudiler ise, “Sen Bedir’dekiler gibi bizi de yeneceğini zannetme bizi onlara benzetme” diye cevap vermişlerdir.¹⁹¹ Müfessir böylece hadisten yararlanarak âyetin nüzul sebebine müracat etmiştir.

2.3.2.2. Hadislerde Kaynakları Göstermemesi ve Senetleri Hazfetmesi

İsmail Ferruh, Mevâkib adlı tefsirinde hadislerin senetlerini genelde zikretmemiştir. Aslında Kaşîfi de eserinde hadislere çok fazla yer vermemiştir. İsmail Ferruh, çoğu yerde sadece râviden rivâyetle olayı geçiştirmiştir. Hatta pek çok rivâyette ise sadece “mervîdir ki”¹⁹² yahut “dinildi ki”¹⁹³ ya da “rivâyet olundu ki”¹⁹⁴ hatta “vâridir ki”¹⁹⁵ ya da “haberde vâridir ki”¹⁹⁶ şeklinde temrîz sîgaları kullanılmıştır.

Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: Bakara sûresi 96’ncı âyetinde “Ya Muhammes! Cebrail için düşman olan kimseye söyle ki” ifadesine yer vermiştir. Ardından İsmail Ferruh burada o düşman olan kimseleri açıklarken “Mervidir ki: *“Muhammed’e (as) vahiy getüren Cibril’den bizim eslafımız çok zahmet*

¹⁸⁹ Bkz. el-Bakara 2/284.

¹⁹⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 217.

¹⁹¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 225.

¹⁹² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 402,483,611,632,1614, 1652.

¹⁹³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 559,613,702, 1650, 1654.

¹⁹⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 6211576, 1614, 1650, 706.

¹⁹⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 668,706, 1663.

¹⁹⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 558, 1645.

çekmişlerdir. Eğer onun yerine Mikail olaydı biz ona iman iderdik.”¹⁹⁷ ifadelerine yer vermiştir. O, böylelikle olayı ne râvi ne de senet göstererek rivâyet etmiştir.

İsmail Ferruh, Âli İmran sûresi 22’nci âyetinde “Dünyada da ahirette de emekleri boşa giden kimselerden bahsederken bunların recmi inkar eden yahudiler olduğundan bahsetmiştir. Ve denildi ki diyerek Numan bin Ubeyy’den “Ya Muhammed! ben seninle senin dininin uleması huzurunda münazara iderim.” şeklinde râvinin ismini zikretmiş senet göstermemiştir. Böylelikle olaya sadece atıfla yetinmiştir.¹⁹⁸ Tevbe sûresinin 122’nci âyetinde gaza âyetlerinin meallerini verdikten sonra “Ehâdis-i şerîfede vardır ki bir kimse gazâ yoluna bir nafaka infâk iderse, ol kimse gazâ itmiş menziline sahiptir.” demiştir. Böylelikle müfessir, senet ve ravi zikretmeden hadisi nakletmiştir.¹⁹⁹

Müfessir, Âraf sûresi 42. âyetinde cennet ashabından bahsetmiştir. O, “Haberde variddir” demiş ve “İnsanların cennet ve cehennemde menzili olduğundan, müminin cehennemde olan menzili kafire, kafirin de cennette olan menzili mümine mirastır.” hadisini senet ve ravi zikretmeden nakletmiştir.²⁰⁰ Müellif, bazen hadisleri hadis kaynaklarından zikretmemiş bunun yerine Beyzâvî’nin tefsirinden aktarmıştır. Mesela, Bakara sûresinin son âyetleri olarak bilinen “amenerrasulü” nün faziletiyle ilgili hadisi, Beyzâvî’nin tefsirinden nakletmesi, buna örnek olarak gösterilmiştir. Burada özetle İsmail Ferruh’un hadislere atıf yaptığında senetleri zikretmediği, çok az yerde raviyi belirttiği anlaşılmaktadır. Yine çoğu zamanda dinildi ki, mervidir ki gibi ifadelerle hadislerden yararlanmıştır.

2.3.2.3. Sûre ve Âyetlerin Faziletinden Bahsetmesi

Kur’ân’ın faziletleriyle ilgili rivâyetlere hem tefsir kitaplarında, hem meşhur hadis mecmualarında, hem de müstakil eserlerde yer verilmiştir.²⁰¹ Bu bağlamda Kur’ân’ın sûre ve âyetlerinin faziletleriyle ilgili geniş bir literatür oluşturulmuştur.²⁰²

¹⁹⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 99.

¹⁹⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 231.

¹⁹⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 728.

²⁰⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 558.

²⁰¹ Demirci, *Tefsir Usulü*, 194.

²⁰² Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 202.

Bu edebiyat ve rivâyetler incelendiğinde bunların genellikle Kur'ân'ın bütünüyle değil, fakat özellikle sûrelerin faziletleriyle alakalı oldukları beyan edilmiştir.²⁰³

Bilindiği üzere İsmail Ferruh, *Mevâkib* adlı eserini yaşadığı toplumun Kur'ân'ı daha iyi anlaması ve ihtiyaçlarına karşılık vermesi adına kaleme almıştır. Bu yüzden eseri, o toplumda ilgi görmüş, okunmuş ve defalarca da basılmıştır. Bu arada İsmail Ferruh da sûrelerin faziletleriyle ilgili rivâyetlerden yararlanmıştır. Mesela, Bakara sûresi ve son iki âyetinin faziletine dair Beyzâvi'den bir rivâyet aktarmıştır.

“Beyzâvi'de meşhûr hadîs-i şerîftir ki: Hak Teâlâ halâyıkı halk itmezden iki bin yıl mukaddem, Bakara zikir olunan sûrenin âhirindeki iki âyeti yed-i kudretiyle ketb idüb anı cennet hazînesinden inzâl eyledi. Kim ki, ol âyetleri yatsıdan sonra okursa, bütün gice ibâdetle kâim olmuş sevâbıyla cezâlanur. Ve yine hadîs-i şerîfle mübeyyen ki: Şol içinde Bakara kıssası zikir olunan sûre, hayme-i Kur'ândır. Anı ta'lîm idüb, taallümü bereket ve terki ise hasrettir. Anı okuyan sâhirler, sihre kâdir olmazlar.”²⁰⁴

İsmail Ferruh, Kalem sûresinin 51-52'nci âyetlerinin faziletiyle ilgili de bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu bağlamda, “Dinildi ki: Ayn isabet eden kimse üzerine bu âyet-i kerime okunsa ifakat bulur.”²⁰⁵ Diyerek göz/nazar değmesine bu iki âyetin şifa olduğunu beyan etmiştir. Yine Saffât sûresinin sonunda Hz. Ali'den naklen şu rivâyeti alıntılanmıştır. “Her kim ahirette kîlelerle ölçülür sevâb isterse, bu sûre âhirindeki subhane rabbikeden üç âyeti her meclisin âhirinde okusun.”²⁰⁶ şeklinde bir bilgiye yer vermiştir. Son olarak İhlâs sûresinin faziletiyle ilgili olarak “Anı okumak, sülûsi Kur'ân'ı okumak gibidir”²⁰⁷ diyerek ihlas sûresinin Kur'ân'ın üçte birine denk olduğunu söylemiştir. Böylece İsmail Ferruh'un âyet ve sûrelerinin faziletinden eserinde bahsetmiştir. Aslında fazilet hadislerinin çoğunun uydurma olduğu, bilginler tarafından dile getirilmiştir. Gerek sûrelerin ve âyetlerin gerekse tüm Kur'ân'ın faziletine dair verilerin çok azı sağlam kabul edilmiştir.

²⁰³ Demirci, *Tefsir Usulü*, 194.

²⁰⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 220.

²⁰⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2024.

²⁰⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1615.

²⁰⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2192.

2.3.3. Kur'ân'ın Esbâb-ı Nüzûlle Tefsiri

Sebeb-i nüzûl, Hz. Peygamber zamanında âyetin nüzulüne sebep olan bir olayın meydana gelmesi olarak tanımlanmıştır. Nüzûl sebebi bilindiğinde ondaki hikmetin daha kolay anlaşılacağı açıklanmıştır. Fakat bu konu hakkında esbab-ı nüzûlün bilinmesinin faydası olup olmadığı hakkında ulema arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Zerkeşî'ye göre sebep-i nüzûlün bilinmesi en önemli Kur'ân ilimlerinden sayılmıştır.²⁰⁸ Molla Fenârî ve Begâvî sebep-i nüzûlü âyetin, sebep-i nüzûlünü ve onunla ilgili rivâyetleri aktarmak olarak açıklamışlardır. İsmail Ferruh, Begâvinin görüşünü esas almış ve Nisâ sûresinden sonra hiçbir yoruma yer vermemiş ve doğrudan sebep-i nüzûlü vermekle yetinmiştir. Cevdet Paşa ise sebep-i nüzûlü fıkhi ihtilaflara yer vermeden aktarmıştır.²⁰⁹ Hiçbir âyetle ilgili birden fazla sebep-i nüzûl göstermemiştir. Yine aynı sûrenin 114'üncü âyetinde “Bu âyet-i kerimenin sebep-i nüzûlü bu vecihle mervîdir” diyerek sebebini açıklamıştır.²¹⁰ Bir de En'âm sûresinin 68'inci âyetinde de “Bu âyetin sebebi nüzulünde dinildi ki” diyerek açıklama yapmıştır.

Müfessir, nüzûlü sebebini verirken “rivâyet olunur ki”²¹¹ veya “vaktâ ki”²¹² yahut “mervîdir ki”²¹³ hatta “bu âyetin nüzul sebebini müfessirler bu vecihle beyân etmişlerdir ki”²¹⁴ gibi ifade kalıplarını kullanmıştır. Burada müfessirin âyetlerle ilgili bütün sebep-i nüzullerini tamamıyla aktarmıştır. Bu nedenle, Beşir Eryarsoy, Mevâkib adlı Tefsiri'ni “Sebeb-i Nüzûllü Kur'ân Tercümesi” başlığı altında yayınlamıştır.

2.3.4. Kur'ân'ın İsrâiliyâtla Tefsiri

İsrâiliyât israiliye kelimesinin çoğuludur. Kelime israili bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hadise manasında kullanılmıştır. İsrail, rivayetlere göre Hz. Ya'kub (as)'un ismi veya lakabı olarak bilinmektedir.²¹⁵ “Yahudilik, Hristiyanlık ve

²⁰⁸ Bk. Bilal Deliser, *Ez-Zerkeşî Ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012), 105-106.

²⁰⁹ Armağan, “Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife”, 47.

²¹⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 377.

²¹¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 170.

²¹² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 371-372.

²¹³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 359-366.

²¹⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 364-365.

²¹⁵ Muhammed İsmail, *Mu'cemu'l-Elfaz ve'l-A'lamu'l-Kur'âniyye*, (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, t.s), 37.

diğer dinlerden islama özellikle de Kur’ân tefsirine giren gayr-i islamî bilgileri ifade etmek için kullanılmıştır.²¹⁶ Klasik tefsir kitaplarının pek çoğunda isrâiliyât olarak nitelendirilen bilgilere yer verilmiştir. Bu durum, müfessirlerin isrâiliyât bilgilerinden istifâde ettiklerini göstermektedir. Hz. Rasul döneminde İslam’a herhangi bir isrâiliyât karışmamıştır. Fakat sonradan müslüman olan yahudilerin Tevrat’a ilişkin bilgi birikiminden Hz. Nebi’nin vefatından sonra faydalanılmıştır. İsrâiliyâtla ilgili bilgiler karşısında Kâşîfî’nin tavrını benimseyen İsmail Ferruh, özellikle rasullerle ilgili yalan yanlış ve elçilerine ters düşen bilgileri reddetmiştir. Ancak Kur’ân-ı Kerim’in tefsirinde bu bilgilerden faydalanmakta geri durmamıştır. Mesela İsmail Ferruh, Araf suresi 106’ncı âyetinde Hz. Musa’nın asasıyla ilgili olarak “Mervidir ki” diyerek söze girmiştir. Ardından “Ol ejderha ağzını açup, iki çenesinin beyni, seksen zira idi, alt çenesi yerde üst çenesi Firavun’un kasrının kubbesinde idi.”²¹⁷ diye devam etmiştir. Görüleceği üzere müfessir, âyetlerin tefsirinde isrâiliyâta yer vermiştir.

İsmail Ferruh, Davud (as)’ın kıssasıyla ilgili Sâd sûresinin 21’inci âyetinde de isrâiliyâtan yararlanmıştır. “Yâ Muhammed! Onların dediklerinde sabr it vü kudret ü memleket ü ibâdet sâhibi kölemiz Dâvûd as’ı yâd eyle ki ol, her mekrûh şeyden tevbe vü rücu itti.”²¹⁸ meâlindeki âyete bazı açıklamalar yapmıştır. Yine müellif, sonraki âyetlerde Davud as’ın yaptığı nikahı anlatılmıştır. Ona göre Davudûn işlediği zelle ve bunun cezası hakkında pek çok rivâyet olduğunu ifade etmiştir. Burada Hz. Ali’nin “Bu Dâvûd as’ın kıssasını kıssahânlar bilür u bilmez her mahalde hikâyet iderlerlerse, yüz altmış değnek ururdum.”²¹⁹ İkrarına yer vermiş ve böylece Hz. Davud’a yakıştırılan olumsuzluğu Hz. Ali üzerinden reddetmiştir.

2.3.5. Kur’ân’ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri

Resulü Ekrem’in vefatının ardından tefsir alanında en önemli görevi sahabe yürütmüştür. Hz. Nebi’ye olan kuvvetli bağlılıkları, âyetlerin inmesine tanıklık etmeleri, bazılarının vahiy katipliği görevini yerine getirmeleri, anlamakta zorlandıkları noktaları Hz. Resul’e danışmaları ve onun âyetleri ilk kaynaktan nasıl tefsir edildiğini öğrenmeleri ve birçok nedenden dolayı sahâbe, Kur’ân-ı Kerim’in

²¹⁶ Abdulah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 7.

²¹⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 585.

²¹⁸ Es-Sâd, 38/16.

²¹⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1622.

tefsirinde son derece etkin bir rol üstlenmiştir. Hatta tefsirde başvuru olan önemli kaynak haline gelmişlerdir. Mesela İbn Mesud, ilâhî vahyi, ilk kaynağından yani Hz Elçi'den bellemiştir. Bundan dolayı Kur'an'ı en güzel bilen, en iyi okuyan, hıfzeden ve insanlar tarafından kabiliyeti ve bilgisi takdir edilen bir sahabe olmuştur. Hatta İbn Mesud'un "Allah'a yemin ederim ki Kur'an'dan hangi âyet inmişse ben onun nerede ve kimin hakkında inzal olduğunu bilirim." Deddiği kayıtlarda yer almıştır. "Tercümânu'l-Kur'an" İbn Abbas'a adı verilmiştir.

Tâbiûn nesli ise Hz. Peygamber'i görememiş olan kimselere denilmiştir. Onlar daha çok, Hz Nebi'yle aynı ortamda büyüyen, yetişen sahâbe tarafından yetiştirilmiştir. Usul âlimleri, sahâbe ve tâbiûnden gelen haberlere önem verilmesini bir ilke olarak onaylamışlardır. Kâşifi eserinde sahabe ve tabiunnu görüşlerine açık bir şekilde yer vermiştir. Fakat İsmail Ferruh, tefsirinde sahâbe sözlerine açık bir şekilde yer verirken tabiunun sözlerine dinildi ki, mervidir ki ifadelerini kullanarak açık bir şekilde isim belirtmeden yer vermiştir.

İsmail Ferruh'un tefsirinde sahabe sözlerinden faydalandığına dair, bir örnekle konuyu detaylandırmak gerekmiştir.

Bu bağlamda âyetiyle لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين ilgili olarak müfessir, "Müminler müminlerden maada kafirleri veli ve dost ahz itmesinler."²²⁰ Meâlini vermiştir. Müellif bu âyetle ilgili "İbn Abbas'tan rivayet olundu ki" demiş ve "Münafıklardan Abdullah b. Ubey ve ashabı, müşriklerle, Yahudilerle dostluk idüb müslümanların ahvalini onlara haber verirler. Bu âyetin nüzûlüyle böyle yapmak yasaklandı."²²¹ Açıklamasına yer vermiştir. Görüleceği üzere müellif, bu âyetin açıklamasında İbn Abbas'ın görüşünden hareket etmiş ve onunla âyeti açıklamıştır.

Yine İsmail Ferruh,

قل للذين كفروا ستغلبون وتحشرون الى جهنم وبئس المهاد

Âyetinin açıklamasında yer alan sahabe sözünden yararlanmıştır. Âyette müellif, "Ya Muhammed o şamata yapan yahudi kafirlerine yakında mağlup ve cehennemde haşr olacaksınız. O cehennem ne kötü yerdir."²²² manasını vermiştir.

²²⁰ El-Âli İmran, 3/28

²²¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 234.

²²² El-Âli İmran, 3/12

Yine müellif burada “İbn Abbas’tan mervidir ki.”²²³ demiş ve bu olayın, Bedir gazvesinden dönüşte gerçekleştiğini belirtmiştir. Böylece müellif, ilgili âyetin nüzûlü hakkında bilgi vermiş ve âyeti tefsir etmiştir.

İsmail Ferruh, “akrabaya yoksula, yolcuya hakkını ver gereksiz yere de saçıp savurma.”²²⁴ âyetinin tefsirinde açık bir şekilde belirtmese de Tibyân tefsirine bakıldığı zaman tabiinden olan Mücahid’in kavlini zikretmiştir. Bunu kimin söylediğini açıkça belirtmeden dinildiki ifadelerini kullanmış ve tabinin sözünü kaynak göstermiştir. “Eğer bir kimse cümle malını hak yoluna infak etse, israf olmaz. Ve eğer batıl mahalle bir akçe verse israf olur.”²²⁵ ifadelerine yer vermiştir.

İsmail Ferruh tercümesinde gerektiği yerde sahabe ve tabiinin rivâyetlerine yer vermiştir. Sahabe rivâyetlerinde çoğunlukla senet belirtirken tabinin rivâyetlerinde kaynak belirtmeden mervidir ki dinildi ki lafızlarıyla ifade etmiştir.

2.4. Dirâyet Tefsiri Açısından Mevâkib Tefsiri

Dirâyet tefsiri, rey tefsiri akli tefsir olarak da isimlendirilmiştir. Sadece rivayet tefsirinin yöntemlerini kullanmakla yetinmemiş bunun yanı sıra gerek gördüğü yerlerde rivâyet tefsirini eleştirmiştir. Âyetleri akıl süzgecinden geçirerek yorumlamayı tercih etmiştir.²²⁶ Âyetleri bu şekilde ele alma yöntemi çok tartışılan konular arasında yer almıştır. İsmail Ferruh bu yöntemi ne kadar kullanmış tercümesine bu yöntemi nasıl yansıtmış aşağıda bunun tespiti yapılmıştır.

2.4.1. Fıkḥî Meselelere Yer Vermesi

Kur’ân’da fıkḥla ilgili meselelere yer verildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hüseyin Vâiz Kâşifi, Mevâhib-i Aliyye adlı eserinde fıkḥın tartışmalı meselelerine ve bütün mezheplerin görüşlerine yer vermiştir. Fakat bu görüşlere yer verirken ahkâmla ilgili tefsirlerden çok fazla yararlanmamıştır. İsmail Ferruh ise fıkḥî meseleleri ele alırken bütün mezheplerin görüş belirttiği konularda genellikle İmam-ı Azam’ın görüşlerini tercih etmiştir. İsmail Ferruh, tefsirinde halkın anlamasını ön

²²³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 225.

²²⁴ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), İsra 17/26

²²⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1004.

²²⁶ Birişik, “Tefsir”, 287.

plana almıştır. Bu nedenle fıkhi konularda tartışmalı hususlara yer vermekten kaçınmıştır. Bu da aslında Mevâkib tefsirinin tam olarak tercüme özelliğine zarar vermiştir. Bu nedenle müellifin, fıkhi meselelerin tefsir içerisinde yer almamasından yana olduğu kanaati bizde hasıl olmuştur. Bu açıdan yazarın fıkhi meselelerde kendisi yer vermeden gereken durumlarda ilgili kitaplara başvurulması gerektiği düşüncesinde olduğu anlaşılmıştır.

İsmail Ferruh tefsirinde, zina eden kadın ve erkeğe yüzer değnek vurulmasıyla ilgili olarak âyeti²²⁷ açıklamış ve bu konuda Ebu Hanife ve Şafî'nin görüşlerine yer vermiştir. Bu konuda müellif, "Mezheb-i Hanife 'ebeden şehadetinin kabul olmayacağını' ve Şafî'de ise ba'det tevbe kabul olur."²²⁸ demiş ve iki mezhebin de görüşünü de vermiştir. Bir başka örneği ise, Maide sûresinde denizde avlanma hususunda vermiştir. Müellif bu konuda ilgili olarak pek çok rivayet olduğundan bahsetmiştir. Sözüne, "Fakat cumhur indinde mücerred suda taayyüş iden ne ise helaldir; fakat bazı ulema cinsinin tefruki şeklini beyan ile hillü hürmetini tedkik eylemiştir." demiş ve ardından fıkhi şerife müracata muhtaçtır."²²⁹ cümlesine yer vermiştir. Böylece yazar, fikhî meselelere az veya yeteri kadar temas etmiştir. Detaylar için fıkıh kitabını adres göstermiştir.

İsmail Ferruh mehirle ilgili âyette yaptığı açıklamasında, "Eğer siz, hîn-i akide mehrinin mikdârını ta'yîn ettiğiniz nisâyâ dokunmadan mukaddem tatlık ederseniz, ol mehrinin nısfını vermek vâcib olur. Meğer ol mer'e yâhud ol mer'enin velisi, ol mehrin cümlesini bağışlaya..."²³⁰ cümlelerine yer vermiştir. Yazar, bu âyetteki *او يعفوا الذى بيده عقدة النكاح* kelam-ı şerifini muakkidîn velisine hamletmeyip, "Ol tatlık iden zevcdir ve anı afvı, mehrin cümle tamâmını vermektir." "O, boşayan kocadır ve onun affetmesi ise, konuşulan miktarın hepsini boşanan kadına bağışlamaktır." denildiğine işaret etmiştir. Zira âyetin devamında yer alan *وان تعفوا* kelam-ı şerifi dahi bu kavli îmâ eder. El-ilmü ındallah! Diyerek cümlesini tamamlamıştır.²³¹ Müfessirin, El-ilmü ındallah! Sözcüğünü kullanmakla mezhep

²²⁷ En-Nûr, 24/2.

²²⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1251.

²²⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 459.

²³⁰ El-Bakara, 2/237.

²³¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 182-183.

ismini zikretmeden, aslında Ebu Hanife'nin görüşünü benimsediğini ifade etmek istediği düşünülmüştür.

2.4.2. Kelâmi Meselelere Yer Vermesi

Kelâm Kur'ân'daki itikat konularını ele alıp inceleyen, sorunları çözen, soruları cevaplayan bir disiplindir. Bu bağlamda tefsirlerde itikat konularına yer verilmiştir. Mevâhib-i Aliyye tefsirinde müellif de kelam ilmine dair tartışmalara yer vermiştir. Müfessir, genelde Maturidî'nin Tevilâtü'l-Kurân adlı eserini kelam meselelerinde kaynak göstermiştir. Fıkhî meselelerde de olduğu gibi yazar, kelami konularda da Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin İtikadi mezhebine dair kaynaklarda herhangi bilgiye rastlanmamıştır. Müfessir Semerkandî ise onun, hem Maturidî'den hem de ona mensup alimlerden alıntı yaptığına böylelikle Maturidî mezhebinden olduğuna temas etmiştir. Müfessir İsmail Ferruh da kendini ve eserini hanefî-maturidî çizgisinde konumlandırmıştır.

Fakat İsmail Ferruh, cehennemin şu an yaratılıp yaratılmadığı meselesini irdelemiştir. Bu konuda şöyle bir açıklama yapmıştır. “Şimdi ol ateşten sakının ki, anın tutuşturacak hatabı, kâfir insanlar ve ziyâde hâr-ı kibrit taşlarıdır ki, küffâr için âmâdedir.”²³² meâlindeki âyetle Tibyân tefsirinden naklen bir açıklama yapmıştır. Buna göre alıntıda “Nâr el'ân mahlûka olduğuna bu âyet-i kerîme delildir.”²³³ bilgisine yer vermiştir. Ahirette şefaât meselesiyle ilgili âyetle “Ey nâs! Rabbiniz celle şa'nühûye muhalefetten sakının! Dahi şol günden korkun ki, ol günde baba oğlundan ve oğul babasından hiçbir şey-i azâb ü ıkâbı def idemez.”²³⁴ meâlini vermiştir. Bundan sonra âyetle “Dinildi ki, bu küffâra mahsûstur. Zîrâ müminler birbirlerine şefâât edebilürler.”²³⁵ Anlaşılabacağı üzere İsmail Ferruh, cehennemin yaratılmış olup olmadığı ve şefaât gibi kelamın önemli konularında açıklamalara tefsirinde yer verdiği tespit edilmiştir.

2.4.3. Tasavvuf Konularındaki Tutumu

Tasavvufun tanımında bir görüş birliği sağlanamamıştır. Tasavvuf, nazari ve akli bir ilim olmadığı, aksine tecrübî bir ilim olduğu için birçok tarifi yapılmıştır.

²³² El-Bakara sûresi, 2/24.

²³³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 64.

²³⁴ El-Lokman, 31/ 33.

²³⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1473.

Çünkü tasavvufu her mutasavvuf, yaşadığı manevi tecrübeler ve bulunduğu makamlara göre tanımlamıştır. Öyle ki bu tariflerin rakamını bine kadar çıkaranlar, hatta "mutasavvıfların sayısındadır" diyenler olmuştur. İngiliz Müsteşrik Nickolson, Kuşeyri Risalesi ile Attar'ın eserlerinde geçen yetmişsekiz tarifi kronolojik sırayla bir araya getirmiştir.²³⁶ Bu tariflerden, Ma'rûf el-Kerhi: "Tasavvuf, gerçekleri almak, mahlûkatın elinde olan şeylere gönül bağlamamaktır." diye tasavvufu tanımlamıştır. Ebû Hafs El-Hadad: "Tasavvuf tamamen edebden ibarettir." diye tarif etmiştir. Tasavvuf'ta zühd, takva, zikir, sekr, gibi kavramlar büyük önem arz etmiştir. Tasavvufla ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Tasavvufi eserler ve tasavvuf Hüseyin Vâiz Kaşîfi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sinde önemli bir yere sahiptir.

Hüseyin Vâiz Kâşîfi şîilğin yaygın olduğu bir bölgede yetişmiştir. Buna rağmen o, daha sonraları Herat ve Horasan gibi tasavvufun neşvünema bulduğu bölgelerde hayatını sürdürmüştür. *Mevâhib-i Aliyye* adlı eserinde tasavvufi kaynaklara önemli ölçüde yer verdiği görülmüştür. Mesela, Mevlana'dan Hâce Muhammed Parsa, ve Feridüddin Attar gibi tasavvuf bilgelerinin tasavvufi eserlerinden faydalanmıştır.

İsmail Ferruh, Sadreddin Konevî İbn Arabî, gibi vahdet-i vücud görüşünü benimseyen sufilerin eserlerinden çokça faydalanmıştır. Bununla birlikte Konevî'nin *Fusûs* ve *Fütühât* derslerine katılan Fahreddîn-i Irâkî'nin (ö. 688/1289) Anadolu'da tasavvuf çevrelerinde etkili olan eseri *Lema'at*'ından da yararlanmıştır. Ayrıca o, vahdet-i vücûdu esas alan tasavvuf anlayışı ile Nakşibendiyye tarikatının tasavvuf anlayışını kaynaştıran Molla Câmi'nin *Eşî'at'ül-Lemaât*'ından da istifade etmiştir. *Fusûsu'l-hikem* şerhi olan *Nakdû'n-nusûs*'tan da tefsirinde alıntılar yapmış olduğu görülmüştür. Böylece onun tefsirinde tasavvuf çizgisini önemseddiği eserlerinden yararlandığı neticesine ulaşılmıştır. Özellikle bazı âyetleri açıklarken vahdet-i vücud ile alakalı hakikat-i muhammedi²³⁷ *fenâ-fillah* ve *bekâ-billah*²³⁸ gibi kavramlara çokça atıfta bulunmuştur. İsmail Ferruh'un kişiliğinde, tasavvufi yönü ağır bastığı sonucuna varılmıştır. Bu müfessir, birçok tarikatten hilafet almış mutasavvıf bir

²³⁶ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119.

²³⁷ Kâşîfi, *Mevâhib*, 234.

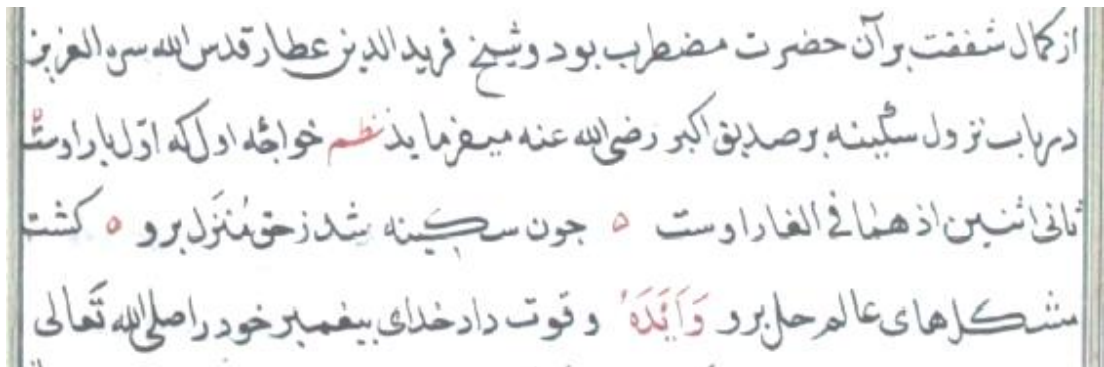
²³⁸ Kâşîfi, *Mevâhib*, 195.

müfessir olarak kabul edilmiştir. Fakat eserinde hiçbir tasavvufi kaynağa atıfta bulunmadığına tanıklık edilmiştir.

Tasavvuf müfessirlerin eserlerini kaleme alırken ihtiyaç duyulan bir ilim olarak görülmüştür. Hüseyin Vâiz Kâşifi’de tasavvuf ilminden eserinde oldukça faydalanmıştır. İbn Arabi, Kuşeyri, Feridüttin Attar, gibi mutasavvıfların görüşlerini eserinde yansıtmıştır. Kâşifi özellikle tasavvufu sünnî bir çerçeve içerisinde ele alan ve ehlisünnet akidesine aykırı görüşlere yer vermeyen Kuşeyrî’den çok fazla atıfta bulunmuştur. Galiba Kâşifi’nin de Nakşibendî tarikatına mensub olması da bunda etkili olmuştur. İsmail Ferruh ise tasavvufi yönü ağır basmasına karşın Mevâkib Tefsiri’nde sadece önemli birkaç tasavvufî kavramlara yer vermekle yetinmiştir. Mevâhib-i Aliyye’nin en çok atıf yaptığı Kuşeyrî’ye tek bir atıf bile yapılmamıştır. Bunun muhtemelen İsmail Ferruh’un başından geçen sürgün olayıyla bağlantılı olduğu söylenebilir.

2.4.4. Arap Dili ve Belagatının Bazı Özelliklerine Değinmesi

Mevâhib-i Aliyye Tefsiri’nde ve onun Türkçe telif ve tercümesi olan Mevâkib Tefsiri’nde arap dilinin ve belagatının bazı özelliklerine yer verilmiştir. Bu bağlamda, Mevâhib-i Aliyye Tefsiri’nin en önemli özelliklerinden biri, tasavvufi tefsirlerde görüldüğü gibi, şiirlere yaygın olarak yer verilmesi olmuştur. Mesela Kâşifi, Tevbe sûresinin 40’ıncı âyetinin tefsirinde şöyle bir şiire yer vermiştir. Buna “*Ve şeyh Feriduddin Attar der bab-i nuzûl-i sekîne ber siddık fermud*” cümlesiyle başlamış ve şiiri şöyle alıntılamıştır.

“Hace-yi evvel ki evvel yar ust

Sani isneyn in ez huma fi gar ust

Çun sekine şod zi-hak menzil berev

*Geşt muşkilha-yi alem hal berev.*²³⁹ bu şiirde Kâşifi, “Eğer peygambere yardım etmezseniz Allah hemen ona yardım eder ve gelecekte de onu ihmal etmeyecektir öyleki geçmişte de ihmal etmemiştir. Ona yardım eden dostuna da Allah yardım etti. Kafirlerin onu çıkarma kastında oldukları yer olan Mekke'den ikinci kişinin de kendiyile olduğu ve ona yardım ettiği şekilde Allah teala onu bir emir ile çıkardı.” gibi cümlelerle bir konuya açıklık getirmiştir. Yine onun, Tevbe sûresinin 32’nci âyetinde,

*“Çerağ raki ized ber furuzed her an kes buf ganed silet be-suzed.”*²⁴⁰ Şeklinde yazdığı şiire yer vermiştir. Bu şiirde şair, “Tanrının koruduğu kandili her kim söndürmek isterse yanar” şeklinde açıklamıştır. Böylelikle Kâşifi, tefsirinde zikretme esnasında tasavvufi şiirlere yer vermiş ve nuzûl sebebini şiir diliyle ifade etmiştir. Fakat İsmail Ferruh ise herhangi bir şiire yer vermemiştir. O, farklı bir metod kullanmaksızın sadece ilgili âyetlerin meâllerini vermekle yetinmiştir.

Bu tercüme ve telifinin ya da ilaveli tercümesinin, bir tefsir-meâl, daha doğrusu açıklamalı bir meâl olduğu bizde hasıl olmuştur. Bu tefsir, yazıldığı dönemde çok fazla baskı yapmış ve insanlar tarafından çok fazla okunmuştur. Hatta kendisinden sonra yazılan meâllere de kaynaklık ettiği bilinmektedir.²⁴¹ Tercümesinde avamın anlayacağı şekilde manaya önem vermiştir. Âyetlerin açıklanmasında ise daha ziyade âyetlerin meâllerini toplu bir şekilde vermiştir. Bunun ardından gördüğü yerlerde farklı kaynaklardan aldığı açıklamalarla tefsirini zenginleştirmiştir.

İsmail Ferruh fasıla konusuna da temas etmiştir. İsmail Ferruh, tercümesinde bazı âyet sonlarında değişiklikler yapmış ve farklı bir yöntem izlemiştir. Mesela, Bakara sûresinin 220’nci âyetindeki *في الدنيا والاخرة* ibaresini 219’uncu âyetine ilave

²³⁹ Kâşifi, *Mevâhib*, 320-321.

²⁴⁰ Kâşifi, *Mevâhib*, 323-324.

²⁴¹ Avnullah Enes Ateş, “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur’ân’da Müşakele Üslubu”, *Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (Ocak, 2017), 118.

ederek zikretmiştir.²⁴² Böylece bu ibareyi, önceki âyetten kabul etmiştir. Bu konuda Zemahşerî'den bir açıklamaya yer vermiştir. Buna göre في harf-i cer'i her iki vecihte de bir önceki âyetle fiillere taalluk ettirilmiştir. Böyle olsa bile, cârile mecrûrun bir sonraki âyetle birlikte yazıldığını vurgulamıştır. O, bu durumun secî açısından doğru ise de mana olarak önceki âyetle bağlantısı sebebiyle doğru olmadığını söylemiştir. Önceki âyetle verilmesinin doğru olacağını söylemiştir ki, İsmail Ferruh da âyete böyle anlam vermiştir. İsmail Ferruh, ibarelerin yerlerinin, konumu itibarıyla önemli olmadığını, ona göre anlamın daha ön planda olduğunu ortaya koymuştur. Böylelikle İsmail Ferruh, fasılalara sanat açısından değil de, daha çok anlam veya mana açısından bakmıştır. Bu tutumu, halkın anlamasını kolaylaştırmak, anlamda herhangi bir karışıklığa mahal vermemek ve anlamı açıkça ortaya koymak ile ilgili olduğu ileri sürülmüştür.

İsmail Ferruh, yeri geldiğinde müşâkele sanatına tercüme ve telifinde temas etmiştir. Müşâkele, sözlükte “iki şeyin biçim ve tarz yönünden benzeşmesi ve uyuşması” anlamında kullanılmıştır. Bedî ilminde ise “bir söz içinde iki kelime arasındaki biçim benzeşmesi” mânasında kullanılmıştır.²⁴³ Belâğatta, bedî sanatlarından biri olan müşâkele, lafızda ittifak, manada ihtilaftır. Başka bir tarife göre, “sohbetinde tahkikî veya takdirî olarak geçtiği için, bir şeyi gayr'ın lafızıyla zikretmeğe denir.”²⁴⁴ Anlamlarına geldiği tespit edilmiştir. Müşâkele, edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir. İlk kelime genellikle gerçek mânada olmasına karşılık ikinci kelime ona tâbi ve sadece şekil (lafız) yönünden ona benzer olarak getirildiği söylenmiştir.

Buna Türkçe'den örnek verecek olursak; koşup yaramazlık yapan bir çocuğa annenin “Sen şimdi koş bakalım, eve gidince ben seni iyi koşturacağım! demesi” gibidir. Aslında ikinci kelimedede geçen koşturacağım kelimesinin, bilindik manada olmadığını, çocuğun koşmasına verilecek cezayı ifade ettiğini anlatmak istemiştir. Kur'ân'da bir âyetle böyle bir sanatın olduğu beyan ²⁴⁵ومكروا ومكر الله والله خير الماكرين edilmiştir. Bu âyetle “Onlar tuzak kurdular, Allah da onu göğe yükseltti ve onların

²⁴² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 166.

²⁴³ İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/154.

²⁴⁴ Veysel Güllüce, Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 25, (2006), 42.

²⁴⁵ El-Âli İmran 3/54.

tuzaklarını bozdu.” anlamını vererek İsmail Ferruh bu âyeti şöyle izah etmiştir. “Yahudiler Hz. İsa’yı öldürmek için tuzak kurmuştur. Allah onu göğe yükseltmiş ve yahudilerden seçkinlerinden birini Hz. İsa’nın şekline sokmuştur. Onlar böylece tuzağa düşmüşler Allah’da onların tuzaklarını bozmuş ve onları cezalandırmıştır. Hz. İsa’yı bildirenlere ceza, Hz. İsa’ya da güzellikle karşılık vermiştir. Böylece müfessir, ikinci tuzak kurmak anlamındaki “mekr”in onların eylemleri sonucundaki cezalandırılmalarını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁴⁶ Görüldüğü üzere birinci “mekr” tuzak kurmak, ikinci mekr ise tuzağı kuranı cezalandırmak anlamına alınmıştır. Şeklen aynı olan kelimeler, anlamda değişmiştir.

İsmail Ferruh, müşâkele sanatına ²⁴⁷ انفسهم نسوا الله فنسيهم âyetini bir başka örnek olarak vermiştir. İsmail Ferruh, bu âyetteki müşâkeleyi şu şekilde izah etmiştir. “Onlar Allah’a taati terk etmiş, Allah da onları fazlu hidayetinden mahrum eylemiştir.²⁴⁸ Böylece burada İsmail Ferruh’un kastettiği anlam, Allah’ı unutanları veya umursamayanları Allah’ın da iman nurundan mahrum bıraktığını dile getirmiştir. Bu durumda iki yerde geçen “nesiye” fiili, ikinci yerde mahrum bırakma anlamıyla müâkele sanatına örnek teşkil etmiştir.

İsmail Ferruh, müşâkeleye âyetini örnek ²⁴⁹ ان المنافقين يخادعون الله وهو خادعهم âyetini vermiştir. “Şüphesiz ki münafiklar, Allah’a oyun etmeye çalışıyorlar. Halbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir.” Meâlini vererek bu âyetteki müşâkeleyi şöyle anlamlandırmıştır. “Münafiklar dilleriyle imanlarını açıklamış ve kalplerindeki küfrü gizlemişlerdir. Onlar, müminlere hileler yapmış ve Allah da onların hudlarına karşılık mahşerde bir cez vermiştir. Buna göre onlar, sırat köprüsünden geçerken müminlerin nurundan istifadeye kalkışır. Allah müminlerle onların arasına bir engel koyar onlar cehenneme düşerler.”²⁵⁰ Açıklamasını yapmıştır. Burada Allah’ı aldatmaya yeltenenlere onun cezasını vermesi ve bu eylemlerini boşa çıkarması kastedilmiştir. İsmail Ferruh bu âyeti lafzen çevirmemiştir. O âyetteki sanatı dikkate almış ve herhangi bir yanlış anlaşılmaya neden olmadan çevirisini gerçekleştirmiştir.

²⁴⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 247.

²⁴⁷ Et-Tevbe 9/67.

²⁴⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 699.

²⁴⁹ En-Nisa 4/142.

²⁵⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 699.

İsmail Ferruh tercüme ve telifinde, müşâkele sanatının gerektirdiği şekilde âyetleri ele almış ve gerekli izahlarda bulunarak müşâkele sanatını çeviriye yansıtmıştır. O, müşâkele sanatını bildiği için âyete doğru bir anlam vermiştir. Bu nedenle edebiyattan anlamayan ve bu sanatı bilmeyenlerin bu âyetleri meallendirmesinin çok güç olacağı anlaşılmıştır. Müellifin, edebi anlamda oldukça yüksek düzeyde ilmi bir alt yapıya sahip olduğu ve bunu yetkinlikle kullandığı tespit edilmiştir.

İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde belagatla ilgili örneklerle yer vermiştir. Böylelikle eserini zenginleştirmiştir. Mevâkib tefsir-meâl niteliğinde bir tercüme olduğu için lafzî bir tercümeden çok manevi tercümeyi öncelemiştir. Bu nedenle İsmail Ferruh'un belagat sanatlarını daha çok maksud olan anlamı verecek şekilde kullandığı tespit edilmiştir.

2.5. Kur'ân İlimleri Açısından Mevâkib Tefsiri

Ulûmü'l Kur'ân, farklı açılardan Kur'ân'la ilgili olan, Kur'ân'ın ihtiva ettiği ilim ve araştırmalardan meydana gelen, her biri ayrı bir ilim dalı kabul edilecek bahisleri biraraya getiren, Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılmasına yardımcı olan, ilim olarak tanımlanmıştır. Kur'ân'ın daha sağlıklı bir şekilde tefsir edilmesi ihtiyacından dolayı oluşmuştur. Kur'ân'ın içerdiği ilkeleri ortaya koymaya yardımcı olmuştur. Aynı zamanda Kur'ân ilimleri Kur'ân'ı anlama sürecinde Kur'ân'la ya da onunla alakalı ilimlerden meydana gelmiştir.²⁵¹ Kur'ân ilimlerine büyük oranda ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle İsmail Ferruh'un da amacı Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştırmak olması hasebiyle bu ilimlere tercüme ve telifinde ne şekilde yer vermiş bu irdelenmiştir. Kur'ân ilimlerinden olan vücûh ve nezâir, huruf-u mukattaa, muhkem müteşâbih, mekkî medenî, nâsîh mensuh, müşkil, i'câz, ilk ve son inen âyetler üzerinde durularak bu ilimleri nasıl ele aldığı değerlendirilmiştir.

2.5.1. Vücûh ve Nezâir İlmindeki Yeri

Bazı alimler vücûh ve nezâiri Kur'ân'ı Kerim'in mucize oluşunun delillerinden saymışlardır. Çünkü Kur'ân'da bir kelimenin birçok mana içerdiği

²⁵¹ Abdulhamit Birişik, "Ulûmü'l Kur'ân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132- 135. Bkz. Deliser, *Zerkeşi*, 40.

görülmüştür.²⁵² Zîra kelimelerin farklı anlamların ele aldığından dolayı vecihler arasında esas görülen mananın ve kelimenin aktarılacağı dilde hangi ifâdeyle karşılanacağını tespit etmede kendisinden bolca istifâde yapılmıştır.²⁵³ Vücûh ve Nezâir’i ilk tanımlayan kişinin İbnü’l-Cevzî olduğu tespit edilmiştir. Bu tanımlı kendisinden önce yazılmış olan vücûh ve nezâir kitaplarının sistematığıne bakarak yapmıştır. Daha sonra Zerkeşî (ö.1392) bu tanımlı, konu hakkında yazılmış kitapların içeriğine uymadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. İbnü’l-Cevzî’ye göre her iki terim de “harekesi ve lafzı aynı olan bir kelimenin farklı yerlerde farklı mânalara gelmesi” anlamını ifâde etmiştir.²⁵⁴ Ancak bu kelimelerin lafızlarına nezâir, mânalarına vücûh denildiği beyan edilmiştir. Buna göre nezâir lafızlara, vücûh mânalara verilen isimdir denilmiştir. Zerkeşî ise tanımın bu şekilde yapılmasının zayıf olduğunu ve vücûhun manalarda nezâirin de lafızlarda olduğu kabul edildiği takdirde bu tür lafızların sadece müşterek lafızlarda gerçekleşeceğini söyleyerek itiraz etmiştir. Oysa bu alanda kitap yazan müellifler pek çok yerde aynı anlamda kullanılan lafızları da zikretmişlerdir.²⁵⁵ Zerkeşî vücûh’un ümmet lafzı gibi farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılan müşterek lafızlar; nezâirin ise aynı kelimenin farklı yerlerde aynı anlamda kullanılması olduğunu açıklamıştır.²⁵⁶ Nezâir kelimesinin tanımındaki bu farklılık sebebiyle İbnü’l-Cevzî’ye göre nezâir sadece lafzî benzerlikten ibaret iken Zerkeşî’ye göre hem lafzî hem de mana benzerliğinden ibaret olduğu dile getirilmiştir. Zerkeşî’nin İbnü’l-Cevzî’ye yönelttiği itiraz ise, farklı yerlerde aynı anlamda kullanılan kelimelerin tespiti açısından son derece önemli olduğu söylenmiştir. Aksi takdirde kitapların nezâir diye isimlendirilmesinin bir anlamı kalmaz; zira nezâir sadece lafzî benzerlikten ibaret olursa herhangi bir kelimenin nazîrini bulmak yeni bir nezâir kitabı kaleme almak kadar güçleştiği dile getirilmiştir.

²⁵² Celâlüddin Suyûtî, *el-İtkân fî ulumi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâale, 2015), 301.; Deliser, *ez-Zerkeşî*, 132.

²⁵³ Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, 141.

²⁵⁴ Mustafa Karagöz, “Vücûh ve Nezâir’in Terimleşme Süreci”, *Bilimname 1* (Mart, 2008), 449.

²⁵⁵ Bedrüddin Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atta, (Beyrut: Dâru’l kütübi’l-ilmiye, 2018), 73.

Mevâkib Tefsiri'ni incelediğimizde İsmail Ferruh'un, tercüme ve telifinde vücûh ve nezâir ilimlerine bizzat değinmediği görülmüştür. Fakat ilgili kitaplarla bir karşılaştırma yapıldığında vücûh ve nezâir ilmine uygun olarak tercümesini yaptığı tespit edilmiştir. Mesela İsmail Ferruh, bakara sûresinin 5'inci âyetinde, "Bu zikrolunan kimseler, Rableri celle şa'nühûnün tevfiķu medîdinden doğru yol üzeredirler."²⁵⁷ meâlini vererek buradaki "hüda" kelimesini "doğru yol" diye çevirmiştir. Bakara sûresi 38'inci âyette ise, "Kaçan Ben'den size hidâyet, yanî rusûl ü kütüb ve şeriat geldikte, kim ki benim hidâyetime tâbi olursa onlar için kat'â havf, yoktur ve matlûbları fevt olur deyû aslâ hüzn ü gam etmezler."²⁵⁸ meâlini vererek buradaki "hüda" kelimesini ise "şeriat ve kütüp, resûl" olarak açıklamıştır. Âli imran sûresi 72'nci âyette "Tahkik, din-i hak din-i ve ol hidayet Allah'tandır."²⁵⁹ diyerek "hüda" kelimesini "din-i İslâm ve hidayet" olarak çevirmiştir. Bu açıklamalar gösteriyor ki İsmail Ferruh üç âyette de aynı kelimeye farklı anlamlar yüklemiştir. Mevâkib Tefsiri'nde İsmail Ferruh'un vücûha bağlı kaldığı onu bildiği ve tefsirinde işlediği böylelikle tespit edilmiştir.

2.5.2. Hurûf-u Mukattaa'yı Ele Alışı

Kur'ân'ı Kerim'de bazı sûrelerin başında birkaç harfin bir araya gelmesiyle meydana gelmiş rumuzlara "el-hurûful-mukattaa" denilmiştir. Bunlar Kur'ân'ın 29 sûresinin başında yer almıştır.²⁶⁰ Bazı alimlerce mukattaa harfleri müstakil bir âyet olarak kabul edilmiştir. Bazı alimler tarafından ise başında bulunduğu sûrenin ilk âyetinin bir parçası olarak kabul edilmiştir.²⁶¹ Bu harflerin Sad, Kalem, Kaf sûrelerinde olduğu gibi bazen bir harften, bazen de iki, üç, dört, beş harften oluşukları tespit edilmiştir. Bu harfleri müteşâbihlerden sayanlar olmuştur. Bu sebeple bunların ne anlama geldiğini, ne içerdiğini, sadece Allah'ın bildiği Âl-i İmran sûresinin 7'nci²⁶² âyetinde bize bildirilmiştir. Bazı alimler, hurûf-u mukattaa'nın Allah'ın sırrı olduğunu ve kesinlikle bilinemeyeceğini savunmuş ve bunları sûre isimleri olarak değerlendirmişlerdir. Bir de bunları Allah'ın isimleri

²⁵⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 55.

²⁵⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 72.

²⁵⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 255.

²⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 134; Deliser, *Zerkeşi*, 79.

²⁶¹ Hasan Keskin, "Âyetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 63.

²⁶² Âli İmran, 3/7.

olarak değerlendirenler de olmuştur. Başkaları ise bunların, Kur'ân-ı Kerim'in adları olduğunu, bunlarla yemin edildiğini, müşriklerin dikkatini çekmek için konulan münferid harfler olduğunu veya tenbih edatı gibi çeşitli anlamlara geldiğini ifade etmişlerdir.²⁶³

Kâşîfî, mukattaa harflerinin Kur'ân'ın sırları olduğunu ve anlamlarını kimsenin bilemeyeceğini iddia etmiştir. Bu açıdan mukattaa harflerinin geçtiği yerlerde, bazı müfessirlerin görüşlerini vermiş ve harflerin bazı açıklamalarını yapmıştır. Mevâkib Tefsiri'nde ise İsmail Ferruh, huruf-u mukattaa ile ilgili farklı görüşleri birlikte vermiştir. Mesela Bakara sûresinde bu harflerin temsili olduğunu, hepsinin bir anlamı bulunduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan bu harflerin anlamını bilmenin çok zor olduğunu ve bunları sûre isimleri olarak kabul eden görüşleri sıralamıştır. Mesela, Âli İmrân sûresindeki huruf-u mukataanın açıklamasında, bunu yalnızca Allah'ın bileceğini ifade etmiştir.²⁶⁴ Diğer açıklamalarında ise, huruf-u mukataanın hakikatini bilmenin imkansız olduğunu açıklamıştır.

Mevâkib Tefsiri'nden bu konuyu örneklemek gerekli olmuştur. Bu anlamda İsmail Ferruh, Bakara, Yûnus, Meryem, A'râf, Şuarâ, Ankebût, Yâsin, Neml, Sâd, Tâhâ, Kâf, Kalem, Âl-i İmran sûrelerindeki huruf-u mukattaaları sûre ismi olarak nitelendirmiştir.²⁶⁵ Yine müfessir, Bakara sûresinde olduğu gibi Âl-i İmran, Arâf, Rad, Meryem, Neml, Yâsin, Tâhâ, Sâd, Kâf, Şûrâ, ve Yûnus sûrelerindeki mukattaa harflerinin her birinin, farklı anlamları olduğunu ifade etmiştir. Mesela, “elif” dünyada cümleye alay-ı ilahi, “lam” ukbada müminlere likayı zil celal, “mim” her an ehassı havassa muhabbeti la yezali ifadelerini açıklamıştır.²⁶⁶

Mesela, İsmail Ferruh, mukattaa harflerinin açıklanmasında bazı tefsirlerden nakiller yapmıştır. “Cevâhiru't-Tefsir”de Yenâbî'den nakleder ki Hz. Fârûk radiyallâhü anh. Bu hurûfun manâsı suâl olundukta ‘Eğer bu hurûflardan kelâm söylersem mütekellif olmuş olurum. Zîrâ Peygamberimiz sallallahu aleyhi ve sellem'in vema ene min'el-mütekkellifin' cevâbını vermekle memûr oldu

²⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 136-141.

²⁶⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 221.

²⁶⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 741. İlgili yerler için bkz. İsmail Ferruh, *Mevâkib*, Bakara 54, Âl-i İmran 221, A'raf 543, Yâsin 1557, Kaf 1839, Meryem 1085, Şuarâ 1305, Neml 1345, Ankebût 1414, Tâhâ 1114, Kalem 2015.

²⁶⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 221.

buyurmuştur. İbn-i Abbâs ra ‘Elif ene, lâm Allâh ve mîm a’lemü işâretleri olup Enallâhu alemü’ demek ola” demiştir.” Ve bazıları “Bu hurûf-u mukattaanın cümlesi, ism-i sûre olmak gerek dimiş.”²⁶⁷ gibi izahlarda bulunmuştur.

Yine, Meryem, Yâsin, Sâd, Mümin, Şuarâ, Fussilet, Câsiye, Ahkâf, Kâf, Kalem, Şûrâ ve Duhân sûrelerinde geçen huruf-u mukattaaların kasem ifade ettikleri dile getirilmiştir.²⁶⁸ Aynı şekilde müfessir, Meryem, Yâsin ve Tâhâ sûrelerindeki huruf-u mukattaaların Kur’ân’ın isimleri olduğuna temas etmiştir.²⁶⁹ Ayrıca, Meryem sûresindeki Allah’ın isimleri yerine kullanıldığını beyan etmiştir. Tâhâ’nın ise hem Allah’ın hem de Nebi’nin ismi olduğu açıklamasını yapmıştır.²⁷⁰ Bu bağlamda İsmail Ferruh, Secde Rûm ve Lokman sûrelerindeki elif lam ve mimler ile, Zuhuruf ve Duhan’daki ha mimlerin okunuşlarını da vermiştir.²⁷¹ Yûsuf sûresindeki huruf-u mukattaa harflerinin ise mucize ve ibret manlarında kullanıldığını zikretmiştir.²⁷² Son olarak İbrâhîm sûresinde geçen huruf-u mukattaalara ise hiç anlam vermemiş ve bir açıklama da yapmamıştır.²⁷³ Görüldüğü üzere İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde huruf-u mukattaalarla ilgili kısmî bir takım açıklamalarda bulunduğu görülmüştür. Huruf-u mukattaaların yalnızca Allah’ın bilgisi dahilinde olduğunu sadece ve sadece Allah’ın bildiğini savunmuştur. Sûrelerin başında bulunan huruf-u mukattaaların her bir sûredekinin farklı anlamalara geldiğini bazılarının kasem, bazılarının Allah’ın ve Nebi’nin isimleri, bazılarının da sûre isimleri olduğunu açıklamalarında belirtmiştir.

2.5.3. Muhkem ve Müteşâbih Âyetlere Bakışı

İsmail Ferruh, muhkem ve müteşâbih konusuna da tercüme ve telifinde yer vermiştir. Aslında muhkem ve müteşâbih, Kur’ân ilmi açısından önemli görülmüştür. Bu manada müteşâbih, teşâbüh mastarının tefâül babındandır. “Benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen”²⁷⁴ iki şeyin birbirine benzemesi ve bu benzerlikten doğan karışıklık manasına geldiği bilinmektedir. Kur’ân’da müteşâbih şeklinde dört ve müteşâbihât şeklinde bir yerde kullanılmıştır. Terim

²⁶⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 54.

²⁶⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1085.

²⁶⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1557.

²⁷⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1114.

²⁷¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1461.

²⁷² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 829.

²⁷³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 901.

²⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204-207; Manzur, *Lisanul Arab*, 503-504.

manasıyla Müteşâbih, Kur'ân'da nassın tefsirinin bir başka nasla lafız ve mana bakımından benzeşmesi diye tarif edilmiştir.²⁷⁵ Tefsir usulünde müteşâbih kavramı, yalnızca Kur'ân'la alakalı olarak kullanılmamış Kur'ân dışındaki alanlarda da istimal edilmiştir.²⁷⁶

Müteşabihin zıddı olarak kullanılan muhkem ise, “anlam yönünden başka bir ihtimal taşımayan açık manalı nas”²⁷⁷ olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda İsmail Ferruh, Âl-i İmran sûresinin 7'nci âyetindeki müteşâbih kavramını şöyle izah etmiştir. “*Müteşabih ayetlerin tevilinin Allah'tan gayri kimsenin bilemeyeceğini ve bu ilimde sabırlı olanların, “biz ilimle inandık ki, muhkematı müteşabihatın küllisi, Rabbimiz tarafındandır.”*²⁷⁸ Şeklinde bir açıklama yapmıştır. Yine bir başka âyetle, “Allah, sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okuman için bir kitap olarak indirdi...”²⁷⁹ sâyetinde müteşâbih sözcüğü kullanılmıştır.

İsmail Ferruh'un Allah'ın zatına dair müteşâbih âyetleri yorumladığı da görülmüştür. Mesela, Râd sûresindeki bir âyetle²⁸⁰ istiva kelimesiyle ilgili olarak “Arş üzere hıfzu tedbirle istiva, mümasilü muadil kast itti”²⁸¹ demiştir. Yani her şeye yakışanı yapmış ölçülü ve dengeli bir biçimde yaratmayı dilemiş gibi bir anlamla açıklamıştır. Yine İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde secde sûresinden bir âyetle²⁸² istiva ifadesine odaklanmıştır. Bunun için, “Ba'dehu onun emri üzere müstevi ve müstevli oldu.”²⁸³ demiştir. Müfessir burada istiva sözcüğünü istevla ile tercüme etmiştir.

Bir başka misal ise, Rahman sûresinden²⁸⁴ alınmıştır. Oradaki açıklamasında, “Yeryüzündeki hayavanat ve mürekkebatın cemii fanidir. Rabbin celle şanuhunun zatı bakidir ki ol istiğna-ı mutlak ve fadl-ı âm sahibidir.”²⁸⁵ demiştir. Âyetledeki vech kelimesini, müfessir zat olarak tercüme etmiştir. Son olarak müellif, Rûm sûresinden

²⁷⁵ Bilal, Deliser, “Müteşâbihi'l-Kur'an'la İlgili bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/5 (2014), 10.

²⁷⁶ Muhammed Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de Lafzî Müteşâbihler*, (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1998), 13.

²⁷⁷ Yavuz, “Müteşabih”, 204.

²⁷⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 223.

²⁷⁹ *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), ez-Zümer 39/23.

²⁸⁰ Bk. Er-Râd, 13/2.

²⁸¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 881.

²⁸² Bk. Es-Secde, 32/4.

²⁸³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1477.

²⁸⁴ Bk. Rahman, 55/27.

²⁸⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1902.

bir âyete²⁸⁶ yer vermiştir. Bu âyette, “onunla Allahu Teala’ya tekarrub cihetin kast ederler.” açıklamasını yapmıştır. Burada vechullah’ın Allah’a yakınlık olduğunu belirtmiştir.²⁸⁷ Aynı sûrenin bir diğer âyetinde de vechullah’ı yien Allah’a yakınlık olarak tercüme etmiştir. Görüldüğü üzere İsmail Ferruh, müteşâbih âyetlere eğilmiştir. Müteşâbih âyetlerin sırrını yalnızca Allah’ın bildiğini vurgulamıştır. Bunun yanı sıra Allah’ın zatıyla ilgili müteşâbih âyetlerin yorumlamasını da yapmıştır.

2.5.4. Mekkî-Medenî Âyetlerdeki Tutumu

Âyetlerin mekkî medenî sınıflandırılması konusunda alimler tarafından üç görüş ileri sürülmüştür. Vahyin nazil olduğu mekanı dikkate alarak yapılan tanım, mekke’de nazil olanlara mekkî, medine’de nazil olanlara ise medenî denilmiştir. İkinci olarak, hicreti esas olarak yapılan tanım, hicretten önce nazil olanlar mekkî hicretten sonra nazil olanlar için medenî tanımı yapılmıştır. Üçüncü tanım ise, Mekkelilere hitap eden âyetler mekkî, Medinelilere hitap eden âyetlerde medenî olarak vahyin hitap ettiği muhatabı dikkate alarak yapılmıştır. Genel kabul gören görüş ise, hicretten önce nazil olanlara mekkî, hicretten sonra nazil olanlara medenî olarak tanımlanan görüş olmuştur. Âyetlerin mekkî mi medenî mi olduğunu bilmek sûreyi anlamak açısından önemli görülmüştür. Bu nedenle İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde sûrelerin başında bu bilgilere yer vermiştir.²⁸⁸

İsmail Ferruh, tefsirinde sûrelerin ayet sayılarını, mekkî mi medenî mi olduklarını ve mekkî ya da medenî oldukları ihtilaflı olanları belirtmiştir. Mesela, Âl-i İmrân sûresinin medenî olduğunu ve iki yüz âyet-i kerimeyi cami olduğunu beyan etmiştir.²⁸⁹ Yine İsmail Ferruh, Mâide sûresinin 123 âyet olduğunu ve medenî olduğunu belirtmiştir. “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim...”²⁹⁰ âyetinin Arafat’ta nazil olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹

Bazı bilginler, mekkî sûrelerdeki medenî veya medenî sûrelerdeki mekkî âyetlerin tespitinde çok gevşek davranmıştır. Böylece mekkî sûrelerde olduğu iddia

²⁸⁶ Bk. Er-Rûm, 30/38.

²⁸⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1449.

²⁸⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 59.

²⁸⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 221.

²⁹⁰ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el- Mâide 5/3.

²⁹¹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 405.

edilen yüzlerce âyet oluşmuştur. Bu bağlamda İsmail Ferruh, En'am sûresinin genelde 165 âyet iken bazılarında 166 sayıldığını ve bütünüyle Mekkî olduğunu ifade etmiştir.²⁹² A'raf sûresinin Mekke'de indiğini ve iki yüz beş âyetten oluştuğunu ifade etmiştir.²⁹³ Tevbe sûresinin Medine'de nazil olduğunu, yüz otuz âyetten oluştuğunu dile getirmiştir. Râd sûresinin ise Mekke ya da Medine'den hangisinde indiğinin ise ihtilâflı olduğunu ve sûrenin kırk beş âyetten oluştuğunu açıklamıştır.²⁹⁴

İsmail Ferruh, Nahl sûresinin son üç âyetinin hariç tümünün mekkî olduğunu ve yüz yirmi sekiz âyetten oluştuğunu ifade etmiştir. Müfessir, bazı sûreler için sadece Mekke-i Mükerrreme'de, Medine-i Münevvere'de nazil olduğunu söyleyerek olayı geçiştirmiştir. Yine Hümeze sûresinin Mekke-i Mükerrreme'de nazil olduğunu ve sûrenin dokuz âyetten oluştuğunu dile getirmiştir.²⁹⁵

Son olarak yazar, Cuma sûresinin Medine-i Münevvere'de nazil olduğuna ve on bir âyetten müteşekkil bulunduğuna işaret etmiştir.²⁹⁶ Görüleceği üzere İsmail Ferruh, sûrelerin başlarında âyet sayılarını beyan etmiş ve sûrenin mekkî ya da medenî oluşuyla ilgili bilgi vermiştir. Sûrelerin âyet sayılarını açıklamasında bazen sayı farkları olduğu tespit edilmiştir.

2.5.5. Nâsîh ve Mensûh

Nesh olgusu tefsir ilminde çok önemli bir yer işgal etmiştir. Yine nesh meselesi, tefsir usulü ve Kur'ân ilimlerinde de çok önemli görülmüştür. Bu bağlamda İsmail Ferruh nesh olgusuna temas etmiştir. Nesh, izale etmek, yok etmek, değiştirmek, gidermek anlamlarında kullanılmıştır. İstilah anlamı ise, bir nassın hükmünün daha sonra gelen bir başka nas ile yürürlükten kaldırılması olarak tarif edilmiştir. Yani şer'i bir hükmü başka bir şer'i delil ile ortadan kaldırılması ya da mukaddem tarihli bir nassın hükmünün muahhar tarihli bir nas ile değiştirilmesi olarak belirlenmiştir.²⁹⁷ İsmail Ferruh, neshin delillerine de işaret etmiştir. Buna göre, Bakara sûresinin 102'nci âyetini "Her çend bazı mesâlih ü muktezâ-yı vakitle

²⁹² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 473.

²⁹³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 542.

²⁹⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 880.

²⁹⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2179.

²⁹⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1977. Mekkî ve Medenî sûrelerdeki medenî âyetler için bkz. Mustafa Kayhan, "Kâf Suresi Örnekliğinde Mekkî Surelerdeki Medenî Ayetler Meselesi", *Marife* (Bahar 2014), 133-155.

²⁹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 122.

âyetten bazısını izâle yâhud tehîr ittiğimizde, andan hayırlısını yâhud anın mislini getiririz. Bilmedin mi tahkik, Allahu azîmuşşân her şeye kâdirdir.”²⁹⁸ şeklinde tercüme etmiştir. Böylece İsmail Ferruh, âyetin meâline neshin izâle ve te’hir anlamlarını yerleştirmiştir. Ayrıca neshin gerekçesine de yer vermiştir. Buna göre, kulların maslahatını gözetmek, şerî hükümlerin gelişmesi, mükelleflerin imtihanı edilmesi, ümmetin hayrının dikkate alınması ve kolaylığı dilenmesi gibi neshin gerekçesini hikmetlerinden sayılan hususlara temas etmiştir. Bu bağlamda İsmail Ferruh, neshin sadece en önemli gördüğü gerekçesini “mesâlih ü muktezâ-yı vakit” ifâdeleriyle dile getirmiştir. Kâşifi’nin uzun bir şekilde açıkladığı hususu, İsmail Ferruh, temas edilen ifadeleleriyle meâlinin içerisinde veciz bir şekilde ortaya koymuştur.

İsmail Ferruh, neshin iki tanımını zikretmiş ve neshin gerekçesini dile getirmiştir. Buna göre o, Cenâb-ı Hakkın, kulların maslahatını gözeterek bir kısım âyetleri ya misliyle ya da daha hayırlısıyla değiştirmeyi murât ettiğini ifâde etmiştir. Ulemanın mensuh olduğunda ittifak ettiği âyetlere işaret etmiştir ve bu verilere göre de âyetleri tefsir etmiştir. Bazı âyetlerde ise hem neshi kabul eden hem de etmeyenlerin görüşlerini birlikte vermiştir.

Müfessir tercüme ve telifinde, Kâşifi’nin zikretmediği iki nesh çeşidine yer vermiş ve bunu birer âyetle de açıklamıştır. Mesela, “Ölüm yaklaştığında geride mal bırakıyorsa anaya, babaya, yakın akrabaya vasiyette bulunması mütakiler için farz kılınmıştır.”²⁹⁹ âyetinin meâlini vermiş, ardından şu açıklamaya yer vermiştir. “Zamân-ı câhiliyette riyâ cihetiyle malını sâire vasiyet idüb, vâlideyn ü akrabâsını mahrûm iderlerdi. Hak Teâlâ, anı men ile vâlideyn ü akrabâyâ vasiyeti emr eyledi. Sonra mensuh olub, âyât-ı mevâris ile karar buldu.”³⁰⁰ Yani cahiliye döneminde insanlar, gösteriş yapmak için malını varisleri dışındaki kimselere bıraktıkları görülmüştür. Onlar ana, baba ve yakınlar miras bırakmamışlardır. İşte bu âyet ana, baba, yakınlar miras bırakmayı emretmiştir. Daha sonra bu âyetin de hükmü kaldırılmış ve miras âyetleriyle son hüküm kesinleşmiştir. O, böylece bu âyetin nesh

²⁹⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 104.

²⁹⁹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el- Bakara 2/180.

³⁰⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 141.

edildiğini açıklamıştır. Burada yine benzer şekilde akrabaların mahrum olmaması illetine binâen maslahatın gözetildiğini ifade etmiştir.

Müfessir İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde, “Fakat Allah’a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın.”³⁰¹ âyetiyle nesh edildiğini belirtmiştir. Aynı şekilde yazar İsmail Ferruh’un bir âyetin³⁰² “yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir...”³⁰³ âyetiyle mensuh olduğunu Suyuti’nin görüşünü naklederek beyan etmiştir.

İsmail Ferruh, neshin iki tanımını vermiş ve neshin gerekçesi olarak da Cenâb-ı Hakkın kulların maslahatını gözettiğini dile getirmiştir. Allah’ın âyetlerin bir kısmını ya misliyle ya da daha hayırlısıyla değiştirmeyi murât ettiğini ifade etmiştir. Âyetlerin nesh edilmesinin ulemânın çoğunluğunun kabul ettiğini ve âyetleri buna göre tefsir ettiği görüşünü benimsemiştir. Tercüme ve telifinde bu görüşlerini de yansıtmıştır. Bunun yanın sıra, bazı âyetlerde hem neshi kabul eden hem de etmeyenlerin görüşlerine birlikte yer vermiştir.

2.5.6. Müşkilü’l-Kur’ân

Müşkil, işkâl masterından türemiş ismi fail olarak bilinmektedir. İlk bakışta Kur’ân’ın âyetleri arasında veya içerisinde ihtilaf ve çelişki gibi görülen durumlar için kullanılmıştır. Bununla ilgilenen ilme ise Müşkilü’l Kur’ân ismi verilmiştir.³⁰⁴ Aslında temelde Kur’ân’da ihtilaf veya çelişkinin olmasının mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Çünkü Kur’ân’ın her âyeti, ilmi her şeyi kuşatmış olan Yüce Allah tarafından inzal edilmiştir. Dolayısıyla âyetler arasında ihtilafın olmayacağı dile getirilmiştir. Bu bağlamda İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde ihtilaf gibi görünen müşkil âyetleri açıklamış ve tefsir etmiştir.

İsmail Ferruh, Âl-i İmran’daki müteşâbih âyetleri, Hud sûresindeki müteşâbih âyetleri ve zümer sûresinin 23’üncü âyetindeki müteşâbih âyetlerin arasındaki zıtlıkları tetkik etmiştir. Böylece Kur’ân’da tenakuz ve ihtilafın olmadığını âyetlerin birbirlerini tasdik ettiğini söylemiştir. Yine “İşte o gün ne insana, ne cine günahı

³⁰¹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el- Bakara 2/217. Âyet için Bkz. Tevbe 9/36.

³⁰² El-Bakara 2/115. Bkz. 2/144.

³⁰³ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 123.

³⁰⁴ Adem Yerinde, “Müşkilü’l Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

sorulmayacak.”³⁰⁵ âyetinin tefsirinde; semanın yarıldığı günde insanlar ve cinlerden herkes kötü amelinden sual olunmaz, çünkü simalarından bilinirler salihlerin simalarından bilinmesi gibi ki onların yüzleri parlak ve beyazlaşmıştır. Onların yüzleri siyahlaşmış, gözleri morarmıştır. Allah onların bütün durumlarını bilir, hafaza melekleri yazar, bu yüzden melekler onlara falan ameli işlediniz mi? diye sormazlar, çünkü onları simalarından tanırılar, demiştir. “Rabbine andolsun, onların hepsine yapmakta olduklarını mutlaka soracağız.”³⁰⁶ İsmail Ferruh bu âyeti, “onların amelini en iyi bilendir, Siz günahlarınızı niçin işlediniz? diye sorar. Denildi ki; Kıyamet gününde bazı vatanlarda sual olunmazlar veya kalbe mutluluk veren şeylerden sual olunmazlar, sual olunmaları azarlama ve aşağılanmaları içindir, ya da bir günahkârın günahından diğeri sual olunmaz”³⁰⁷ diyerek açıklığa kavuşturmuştur.

İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde müşkilü’l Kur’ân’a gerek gördüğü yerde yer vermiştir. Âyetleri bu şekilde açıklığa kavuşturarak halkın anlamasına yardımcı olmuştur.

2.5.7. Kasasu’l Kur’ân

Kıssalar, Allah’ın insanlara elçi olarak gönderdiği nebilerden söz etmiş, önceki milletlerin davranışlarını aktarmış, davete karşı olan kimselerin tutumlarını irdelemiştir. Bunun yanı sıra bazı peygamber ve kavimlerden, peygamberlere karşı oluşan tutumlarından ve Peygamberlerin gösterdiği mucizelerden bahsetmiştir. Önceki milletlerden bahsederken hem onlar hem de bizler açısından hak edenlere azabı haber verip, inananları cennetle müjdelemiştir. İnanmayanları ise cehennemle korkutmuştur. İnsanların verilen hükümlere göre yaşamalarını sağlamaya yönelik olarak, bireysel ve toplumsal kurallardan söz ederek Kur’ân’ın yarısını oluşturmuştur.³⁰⁸ Aynı zamanda, Kur’ân kendine has üslubu kullanarak kıssalar yoluyla kişilere hayatlarını tanzim etme becerisi oluşturmayı hedeflemiştir. Dahası Kur’ân geçmiş milletlerden ve nebilerden kesitler sunmuş ve insanların ibret almalarını istemiştir. Kıssalar bu anlamda bir eğitim unsuru olarak kabul edilmiştir.

³⁰⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), er-Rahman 55/39.

³⁰⁶ El-Hicr 15/92-93.

³⁰⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 941.

³⁰⁸ Mustafa Kayhan, “Kur’ân Kıssalarının İbadât Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Şubat 2013), 136.

İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde Kur’ân-ı Kerimde’ki nebilere ve geçmiş milletlere ait bazı kıssalarda açıkça belirtilmemiş olan yer, zaman, kişi ve tarih ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Bu durum kıssalar tarihi gerçeklere uygunluğunun ortaya koyulması yönüyle değerlendirilmiştir. Müfessir, tefsirinde kıssalara yer vermiş ve okuyucunun dikkatini çekmiştir. Fakat bu tür bilgilerde genellikle İsrailiyata dayandırılmıştır. Bu bilgilerin de sıhhat bakımından tetkike ihtiyaç duyduğu dile getirilmiştir. Mesela, *وامضوا حيث تؤمرون* âyetiyle ilgilenmiştir. O, bu âyetin “*Emrolunduğunuz yere (doğru) geçin gidin.*”³⁰⁹ âyetinin tefsirinde yer tayininde bulunmuştur. Bu bağlamda iman edenlerle birlikte Hz. Lut’un gittikleri yerin Şam ya da Mısır olduğunu beyan etmiştir.³¹⁰

فنطلقا حتي اذا اتايا اهل قرية bu âyette “*Yine yola koyuldular. Nihayet bir karye halkına vardılar.*”³¹¹ Meâlini vermiştir. Müfessir, âyetin tefsirinde yine yer ismi belirtmiş ve Hz. Musa’nın Hz. Hızır ile beraber geldiği karye olarak adlandırılan yerin Antakya olduğunu dile getirmiştir.³¹² Yine İsmail Ferruh,

فارسلوا وردهم فادلى دلوه âyetini ilgili tutmuştur. Âyette “*Sucularını suya gönderdiler. Sucu kovaşını kuyuya saldı.*”³¹³ manasını vermiştir. O, Hz. Yusuf’u kuyudan çıkaran suçunun adını Malik b. Dâ’r olarak belirlemiştir.³¹⁴ Son olarak İsmail Ferruh,

واذ غدوت من اهلك تبوى المؤمنين مقاعد للقتال والله سميع عليم âyetine odaklanmıştır. Bu âyette “*Hani sen mü’minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için, sabah erken aileden evinden ayrılmıştın. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*”³¹⁵ Anlamını vermiştir. Müfessir bu âyetin tefsirinde Uhud savaşıyla ilgili şöyle bir bilgi vermiştir. “Rivayet olundu ki hicretin üçüncü senesi şevvalin on ikisi Çarşamba gününde müşrikler, gelip Uhud dağına kondular. Peygamberimiz, meşveret için ashabını ve onlarla birlikte Abdullah b. Ubeyy’i çağırdı. Halbu ki bundan önce onu

³⁰⁹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Hicr 15/65.

³¹⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 936.

³¹¹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Kehf 18/77.

³¹² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 1071.

³¹³ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Yusuf 12/19

³¹⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 837.

³¹⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Âl-i İmran 3/121.

çağırmış değildi. Meşveretten sonra o ve sahabenin çoğunluğu dedi ki, Ya Resulallah! Medine’de ikamet edip onlara cemian çıkmayalım. Eğer çıkarsak onlar bizden isabet eder ve eğer onlar Medine’ye girerlerse, erkeklerimiz onlarla savaşır, kadın ve çocuklarımız taş atarlar, biz onlardan isabet ederiz. İkamet ederlerse şer mecliste ikamet ederler ve eğer geri dönerlerse zarara ve hüsrana uğramış olarak giderler.”³¹⁶ Müfessir, bu bilgileri vermiş ve böylece olayın tarihi ve kişileri hakkında teferruatlı bilgiler paylaşmıştır.

İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde asıl amacının halkın anlamasını kolaylaştırmak olması hasebiyle kıssalardan faydalanmıştır. Kimi zaman teferruatlı olarak kişi, zaman, mekan bilgisini vererek kıssalardan faydalanmıştır. Kimi zaman da âyetlerde geçen tarihi olay hakkında teferruatlı bilgiler sunarak okuyucunun kıssalar yoluyla rahat anlamasına ve öğrenmesine katkıda bulunmuştur.

2.5.8. İ’câzü’l -Kur’ân

İ’câz acz kökünden türetilmiş olup aciz bırakmak anlamında kullanılmıştır. Terim olarak i’câz, Kur’ân-ı Kerim’in bir benzerinin getirilememesi insanların bu konuda aciz kalmaları olarak tarif edilmiştir.³¹⁷ Kur’ân-ı Kerim’deki i’câzın muhataplar, dil ve üslup yönlerinden yine Kur’ân’ın telifi, gaybi haberler ve beşeriyetin ihtiyaçlarını karşılama gibi konulardan oluşturulmuştur.³¹⁸ Kur’ân insanlığı bu konularda aciz bırakmıştır. İsmail Ferruh tercüme ve telifini, Türkçe yazması sebebiyle Kur’ân’ın belagat yönüyle i’câzını, gözler önüne serememiştir. Fakat âyet-i kerimelerin tercümelerinde Kur’ân’ın dil ve üslûp bakımından mucize olduğunu belirtmiştir.

لسان الذى يلحدون اليه اعجمى وهاذا لسان عربي مبين³¹⁹ İsmail Ferruh âyet-i kerimesine bu bağlamda bakmıştır. Bu âyette “İma ettikleri kimsenin dili yabancısıdır. Bu Kur’an ise Arabî lisan üzere fasih ve mübindir.”³²⁰ meâl tefsirini vermiştir. Tefsirinde ise Kur’ân’ın mucize olduğunu beyan etmiştir. Hz. Muhammed’in Kur’ân’ı kendisinden dinlediği insanın yabancı biri olduğunu böylece yabancı birinden Hz Muhammed’in

³¹⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 276.

³¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İ’câzü’l-Kur’ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403.

³¹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 163-166.

³¹⁹ En-Nahl 16/103.

³²⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 979.

fasih ve belîğ bir kitabı alamayacağını dile getirmiştir. Müfessir, burada Hz. Nebî'nin lafzını değil, manasını öğrendiğini ileri sürmüştür. Zira onun dili a'cemi, Kur'ân'ın ise arabî olduğuna işaret etmiştir. Kur'ân'ın hem mana hem de lafız yönüyle mucize olduğunu dile getirmiştir. A'cemi lisanla konuşan birinden Nebî'nin bunları öğrenmesinin imkansız olduğunu ifade etmiştir. Müşriklerin böyle zayıf kelimelerle Kur'ân'a saldırmaları ve itirazları, Kur'ân karşısındaki acizliklerinin açık delili olduğunu söylemiştir. Burada İsmail Ferruh, Kur'ân'ın hem lafzi hem de manevi i'câzını ortaya koymaya gayret etmiştir.

ما اغني عنه ماله وما كسب âyetinin açıklamasında da İsmail Ferruh Kur'ân'ın i'câzı konusunu ele almıştır. “Ona ne malı fayda verdi, ne de kazandığı.”³²¹ meâlini vermiştir. Bu âyetin tefsirinde İsmail Ferruh sebep-i nüzule değinmiş ve “Peygamberimiz (s.a.s.) akrabalarını dine davet ettiğinde, Ebu Leheb; eğer kardeşimin oğlunun dediği doğru ise ben mal ve evladımı feda edip onun dediği azaptan kurtulurum, diyerek, Ona helak geldiğinde mal ve evladının onu kurtaramayacağına dair bu ayet nazil oldu. Ona uygun olarak oğlu Utbe'yi Şam yolunda giderken kabile ortasından bir aslan kapıp götürdü. Ebu Leheb ise Bedir savaşından birkaç gün sonra adese denen bir çeşit yaranın çıkmasıyla helak oldu. Cesedi üç gün kalıp defnedilmedi, kötü kokusundan anına varılmaz hale geldi. En sonunda bazı Sudanlılara ücret karşılığı defnettirildi”.³²² İsmail Ferruh, bu ayet-i kerimenin gaybdan haber vermesi hasebiyle Kur'an'ın i'câzını ortaya koymaktadır demiştir. İsmail Ferruh, Kur'ân'ın i'câzı konusuna tercüme ve telifinde yer vermiştir. Gerekli örneklemelerle konuya açıklık getirmiştir.

2.5.9. İlk ve Son Nâzil Olan Âyetler

Kur'ân ilimlerinde ilk ve son nâzil olan âyetler meselesine de yer verilmiştir. Rivâyetlerde bu konu ele alınmış ve çeşitli ihtilaflar doğmuştur. İsmail Ferruh da tercüme ve telifinde bu meseleye temas etmiştir. İlk inen âyetler konusunda, Müddessir, Fatiha ve Bismelenin olduğunu söyleyenler olmuştur. Oysa ilk inen âyetlerin Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğu alimlerin çoğu tarafından kabul

³²¹ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Tebbet 111/2.

³²² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2191.

edilmiştir. Bu bağlamda İsmail Ferruh, tercüme ve telifinde ilk inen sûrenin Alak olduğuna işaret etmiştir.

İsmail Ferruh “Yaratan Rabbinin adıyla oku.”³²³ Âyetini tefsir etmiş ve tefsir alimlerinin çoğunun görüşüne göre Kur’ân’dan ilk nazil olan bu sûrenin ما لم يعلم âyetine kadar olan ilk beş âyetidir diyerek açıklamıştır. Müfessir son nâzil olan âyette birkaç farklı görüşün bulunduğunu dile getirmiştir. Mesela, “İbn Abbas’tan rivâyet oldu ki bu âyet³²⁴ nâzil olan son âyettir demiştir. Rasulullah Efendimiz, bundan sonra ya yirmi bir ya dokuz ya da ya da yedi gün hayatta olup ondan sonra alemleri bekaya teşrif etmiştir.”³²⁵ açıklamasında bulunmuştur.

Yine İsmail Ferruh, Nisâ sûresinin son âyetiyle ilgili olarak, “Ahkamdan ahir nazil olan son suredir.”³²⁶ Açıklamasına yer vermiştir. Ayrıca müfessir, Nasr sûresinin tercümesinde “Peygamber Efendimiz kızı Fatıma’ya bizim vefatımız haberi verildi” diyerek tercüme etmiştir. Aynı zamanda bu sûreye sûretü’t tevdî³²⁷ yani veda sûresi denildiğini ifade etmiştir. Böylece İsmail Ferruh dağınık bir biçimde de olsa ilk ve son nâzil olan sûre ve âyetler konusunda açıklamalarda bulunmuştur.

2.6. Mevâhib-i Aliyye ve Mevâkib’in Tefsir ve Meâl Açısından Özellikleri

İsmail Ferruh’un tercüme ve telifi tefsir-meâl veya açıklamalı meâl biçiminde olması nedeniyle çok fazla ilgi görmüştür. Bu sebeple de defalarca basılmıştır. Türkiye’de yapılan ilk meâl çalışmalarının Yazır, Bilmen ve Çantay tarafından yapıldığı bilinmektedir. İsmail Ferruh’un, âyetleri tercüme etme biçimine baktığımızda Mevâkib’in de kendisinden sonra yazılan meâllere kaynaklık etmiş olabileceği söylenmiştir. Bu anlamda Mevâkib’in Türkiyede’ki tefsir-meâl, açıklamalı meâl tarzındaki öncülüğünden söz edilmiştir.³²⁸

³²³ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Alak 96/1.

³²⁴ El-Bakara 2/281.

³²⁵ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 213.

³²⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 404.

³²⁷ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 2189.

³²⁸ Avnullah Enes Ateş, “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur’an’da Müşakele Üslubu”, *Hitit Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/31, (Haziran,2017), 118; Ayrıca bk. Dücan Cündioğlu, *Kur’an Çevirilerinin Dünyası* (İstanbul: Kaknüs, 2005), 125.

Bir karşılaştırma yapmak burada gerekli olmuştur. Kâşifi, eserinde kelime arası tefsir metodunu tercih etmiştir. Buna karşın İsmail Ferruh ise Kâşifi'nin uzun izahlarına yer vermemiştir. Mesela Celaleyn tefsiri, kısa ve öz olmasının yanında klasik tefsir birikimini aktarabilen ve akla gelebilecek problemleri bazen bir kelimeyle çözebilme veya ihtilaflı meselelerde kendi tercihini belirtebilme özelliğine sahip bir tefsir olarak değerlendirilmektedir. İsmail Ferruh da Celaleyn Tefsirinde olduğu gibi kısa izahlarda bulunmuş, kısa açıklamalara yer vermiştir. Mesela “Dinde zorlama yoktur.” âyetini “Dini kabûlde ikrah yoktur. Yani kimseyi ikrâhla dîne idhâl etmeyin.”³²⁹ demiştir. Avamın Kur’ân’ı anlaması hedefinde olan İsmail Ferruh böylelikle tefsirine ayrı bir güzellik katmıştır.

İsmail Ferruh, âyetlerin numaralandırılmasında Mevâkib Tefsiri’nde ayrı bir yöntem izlemiştir. Anlama bağlılık için bazı âyet sonlarında değişiklikler yapmıştır. Oysa bazı modern yazarlar, “Kur’ân meâllerinde, âyet-i kerimelerin fâsılalara göre çevrilmesinin ve her âyetin numaralandırılmasının, anlamı bozan en önemli âdetlerden veya daha doğrusu bidatlerden biri”³³⁰ olduğunu söylemiştir. Bunun doğruluğu veya yanlışlığı ifade edilebilirse de mananın cümle yapısı dikkate alarak verilmesi gereklidir. Bununla ilgili günümüz mushaflarında farklı örneklerden söz edilmiştir. Mesela Bakara sûresinin 220’nci âyetinde geçen *فى الدنيا والاخرة* ifâdesi buna örnek verilmiştir. Bu ibare, bir sonraki âyette olduğu halde Mevâkib’te bir önceki âyete alınarak tercüme edilmiştir. Zemahşerî’ye göre, buradaki *فى* harf-i ceri her iki vecihte de bir önceki âyette geçen fiillere taalluk ettirilmiştir. Oysa câr ve mecrûr bir sonraki âyetle birlikte yazılmıştır. İsmail Ferruh, burada kelimelerin önce ya da sonra gelmesini dikkate almamış manayı ön planda tutarak manevi tercüme yöntemini izlemiştir. Oysa Hüseyin Vâiz Kâşifi, âyet numaralandırmasında standart sistemi uygulamıştır.

İsmail Ferruh, ulumu’l Kur’ân’a dair bilgilerle de tercümesini zenginleştirmiştir. Bu bilgilerin bazen açıkça kaynağını zikretmiş bazen de kaynağını zikretmeden rivayet yahut bilgiyi vermekle yetinmiştir. Aynı zamanda İsmail Ferruh tercüme ve telifinde farklı tefsirlerden yararlanarak genişletmiştir. Bazen ise Kâşifi’nin ifadelerinden ihtisar yaparak ele almıştır. İsmail Ferruh’un birçok âyeti

³²⁹ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 195.

³³⁰ Cündioğlu, *Kur’an Çevirilerinin Dünyası*, 12.

genelde ihtisar yaparak tercüme ettiği görülmüştür. İsmail Ferruh'un Osmanlı Türkçesine yapmış olduğu tercüme diğer tercümelerden yöntem ve muhteva olarak ayrılmıştır.

Bu farklardan ilki ise İsmail Ferruh tercümesini, ehl-i ilim olanlar için değil de sıradan halk için ele almıştır. Anlamayı kolaylaştırmak amacıyla âyetleri bir bütün olarak çağımızdaki meâl- tefsir tarzında tercüme etmiştir. Bunun yanı sıra tefsirini yaptığı âyeti meâl-tefsirden önce vererek hatim yapmak isteyenlere için kolaylık sağlamıştır.³³¹ İkinci olarak ise, diğer tercümelerden farkı, maksadının halkı anlaması olması nedeniyle edebi lafızlara ağırlık vermeden sade ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Üçüncü bir etmen ise, İsmail Ferruh Mevâhib-i Aliyye'yi asıl kaynak olarak almış bunun yanı sıra gerekli gördüğü yerlerde âyetin meâline ve tefsirine eklemelerde bulunmuştur. Bu ilaveleri de genellikle sebebi nüzûl ve kıssalar gibi halkın rağbetinin fazla olduğu hususlarda gerçekleştirmiştir. Böylece halkın anlamasını kolaylaştırarak halkın rağbetine mazhar olmuştur. Bazen de İsmail Ferruh, Kâşifi'nin tefsirinden ihtisarlarda bulunurken şiirleri, tercümesine yansıtmamıştır. Muhtemelen bunun nedeni de halk için bu bölümlerin gerekli olmadığı düşüncesiyle yaptığı düşünülmüştür.³³²

Hüseyin Vâiz Kâşifi, Mevâhib-i Aliyye adlı eserinde tasavvufi imgelere, ibarelere ve kaynaklara büyük oranda yer vermiştir. Fakat İsmail Ferruh, büyük bir sûfi ve mutasavvuf hatta Nakşibendi olduğu halde tefsirinde, tasavvufi kaynaklara, ifadelere neredeyse yer vermemiştir. Tasavvufi kaynaklardan yararlanmamıştır. Bunun nedenini, bulunduğu çağ ve çağın geldiği seviye ile açıklamak mümkündür. Çünkü Mevâhib'in kaleme alındığı çağ göz önünde bulundurulursa o dönem, o toplumun her alanda yükselişte olduğu refahın ve tasavvufi eğilimin zirvede olduğu bir dönem olarak bilinmektedir. Buna karşın Mevâhib'in yazıldığı 19. yüzyılda ise Batının etkinliğinin artmasıyla ve çağında etkisiyle tasavvufi yönelimlerin azaldığı ve toplumun yapısının değiştiği halkın büyük tefsirlerden ziyade meâl-tefsire yöneldiği görülmektedir. İsmail Ferruh da eserini ele alırken bu etmenleri gözetmiş ve eserini bu şekilde ele almıştır.

³³¹ Çelik, "19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasığının Farsçadan Türkçeye Tercümesi", 261.

³³² Çelik, "19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasığının Farsçadan Türkçeye Tercümesi", 261.

İsmail Ferruh'un bu tercümeyi ele almasındaki amaç halkın anlamasına yardımcı olmak olduğundan tefsirinde Hüseyin Vâiz Kâşifi'den ziyade olarak kıssalara ve sebebi nüzullere daha fazla yer vermiş ve halkın anlamasında kolaylık sağlamıştır.

2.7. Mevâhib-i Aliyye ve Mevâkib Tefsiri'nde Fâtiha Sûresinin Karşılaştırılması

Bu başlıkta Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin Fâtiha sûresini nasıl ele aldığı, İsmail Ferruh'un Fâtiha sûresini Osmanlı Türkçesine nasıl tercüme ettiği irdelenmiştir. Bu iki tefsirde de Fâtiha sûresinin ilk âyeti, besmele olarak kabul edilmiştir.

Bu bağlamda Vâiz Kâşifi,

(بسم الله) *Be nâm-i hudâ-yi sezâ-yi perestiş, (الرحمن) ismine “nîk bahşende ber halk be vucûd ve hayât” (الرحيم) ise, “bahşâyende ve mihribân be işan be bekâ ve muhâfazat kunende ez afât”*³³³ gibi açıklamalarda bulunmuştur. Buna mukabil İsmail Ferruh, besmeleyi “*Halka vücud ve hayat bahş edici ve bekâ ihsan edici ve havfden muhafaza edici Cenab-ı ma'bud-ı bi'l-hak Hazretleri'nin ismi şerifleriyle tilâvet-i Kur'ân'a bed' ederim.*”³³⁴ Cümleleriyle tefsir etmiştir.

Bu iki müfessir, Fâtiha sûresinin ikinci âyetine ise şöyle bir açıklama yapmıştır. (الحمد) “*Her anâyî ve ferinî ki ez ezel tâ ebed mevcûd ve ma'lûm bûd ve hest ve hâhed bûd cumleyi ân be tamâm ve kem*” ifadeleriyle açıklamıştır. (الله) için “*mer hudâyî râ ki musemmâ ve mevşûf est be heme-yi esmâ' ve şifât kemâliyye*” (رب العالمين) için “*âferînende ve perverende ve dârende ve terbiyyet kunende ve sâzende-yi kârhâyî heme-yi 'âlemîn ez melâ'ike ve cin u ins ve vuhûş u tuyûr ve sibâ' vu hayvânât-i 'abî ve ğayr-i ân*”³³⁵ ifadelerine yer vermiştir. Mevâkib tefsirinde ise, “*Ezelden tâ ebede dek cümle olmuş ve olacak hamd-ü senâ, tamam ve kemâliyle cemi âlemleri ki ins ve cin ve vuhûş ve tuyûr ve siba' ve sair hayvânât-ı berrî ve bahrîyi yaratıcı ve besleyici ve işlerini tertip edici Allah-ı azimü's-şânadır.*”³³⁶ denilmiştir.

³³³ Kâşifi, *Mevâhib*, 50.

³³⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 48.

³³⁵ Kâşifi, *Mevâhib*, 50.

³³⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 49.

İki tefsirden Fâtiha sûresinin karşılaştırılmasına üçüncü âyetle devam edilmiştir. Mevâhib-i Âliyye tefsirinde (الرحمان) için, “bahşende-yi vucûd bâr-i dîger der âhiret ba'd ez fenâ-yi cihâniyân (الرحيم) için bahşâyende-yi dîger bâre be râ'fet ve rahmet ber mu'minân ve der âverendeyi işan be bihişt.”³³⁷ denilmiştir. İsmail Ferruh, “İfnâdan sonra tekrar âhirette vücut verici ve tekrar merhameten mü'minlere cennet ihsan edici.”³³⁸ Cümleleriyle tefsir etmiştir.

Bu karşılaştırmada sıra dördüncü âyete gelmiştir. Hüseyin Vâiz Kâşifî, dördüncü âyeti, (ملك يوم الدين) “hudâvend-i rûz-i cezâ yâ muṭaṣṣarîf der ân rûz be her çeḥvâhed yâ ḥâfîz-i a'mâl-i bendegân tâ der dâden ve seteden nâmḥâ ḡalaṭ neşevend yâ kâzi-yi rûz-i ḥisâb ki miyân-i bendegân be ḥaḡ ḥukm kuned ve yâ cezâ dehende be râstî der rûz-i pâdâş.”³³⁹ şeklinde tefsir etmiştir. Bunun yanında İsmail Ferruh, “Mâlik ve hâkim-i yevm-i ceza ve kâdî-ı âdili mahkeme-i kübrâ ki ol günde kullarına hak üzre hükmedüb ceza ve mükafaatlarını vericidir.”³⁴⁰ cümleleriyle tefsir etmiştir.

Fâtiha sûresinin beşinci âyetine iki müfessir, aşağıdaki açıklamaları yapmıştır. Bu bağlamda Kâşifî, (اياك نعبد) “tû râ mîperestîm ve bes ki ḡayr-i tû nîst ibâdat 'i-mustahak (واياك نستعين) ve ḥâş ez tû yârî mîḥvâhim der perestîş-i tû ve der âncâh sâyir havâyic ve muḥimmât”³⁴¹ tarzında açıklamalar yapmıştır. Mevâkib'te “Ancak sana ibadet ederiz ki senden gayri ibâdete layık müstahak yoktur ve ibadet ve sair havâyicde hâssaten senden yardım ve inâyet talep ederiz.”³⁴² denilmiştir.

Fâtiha sûresinin altıncı âyetindeki (اهدنا) mâyi râh râm (الصراط المستقيم) Be rahî râst ez ekvâl ve ef'âl ve ahlâk ki ân râh mutavvassit buved miyân-i ifrât ve tefrîṭ ve ḡuluvv ve taksîr yâ sâbit dâred mârââbe râh-i mustekîm ki dîn-i İslâm ve sinnet-i seyyid-i enâm 'aleyhi's-salavatu ve's-selâm ve hazret-i kutbu'l-ârifîn ḡavsû'l-vâsilîn nâsiru'l-hak ve'd-din Hâce 'Ubeydullâh kuddisallâhu sirruhu'l- azîz der in ma'nâ nukte-yi bulend ve kelime-yi ercümend fermûdeyend ve ân in est ki benemây mârârâh-i râst yanî be muḥabbet-i zâtî-yi hûd muşerref dâr tâ ez iltifât be hûd ve ḡayr ez tû âzâd geşte be tamâmî giriftâr-i tû gerdîm cuzz-i tû nedânîm ve cuzzi tû

³³⁷ Kâşifî, *Mevâhib*, 50.

³³⁸ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 49.

³³⁹ Kâşifî, *Mevâhib*, 51.

³⁴⁰ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 50.

³⁴¹ Kâşifî, *Mevâhib*, 51.

³⁴² İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 50.

nebînîm ve yâ ânki benemây mâ râ râh-i râst ya'nî ân râhîki hazret-i tûrâst be nisbet-i her mevcûdî ki ân mevcûd bî ân peydâyî nedâred ve beğâyet-i kemâl-i hûd bî ân nemîresed tâ der hemeyi ahvâl cuzz-i tû nebînîm ve ez teveccuh be ğayr-i tû âzâd gerdim.³⁴³ Bu şekilde açıklamıştır.

Mevâkib tefsirinde altıncı âyette aşağıdaki açıklama yapılmıştır. “Bizi itikâd ve efâl ve akvâl ve ahlâkımızda ifrât ve tefrît beyninde mütevassıt olan doğru yola hidâyet eyle. Ve dîn-i İslâm ve sünnet-i Seyyid-i Enâm aleyhis-salâtü vesselâm olan sırât-ı müstakîmde bizi sâbit eyle. Hazret-i kutbul-ârifîn gavsul-vâsılîn nâsırul-hak ved-dîn Hâce Ubeydullâh kaddesallâhu sırrahul-azîz bu manada bir nûkte buyurmuşlardır ki, "Bize doğru yolu göster. Yani zâtının muhabbetiyle müşerref tut tâ kendümüzün ve gayrin iltifâtından âzâde olalım tamamen senin giriftârın olalım. Senden gayriyi bilmeyelim ve görmeyelim ve düşünmeyelim"³⁴⁴ açıklamasını yapmıştır.

Son olarak sûrenin yedinci âyetinde müfessirler şöyle açıklamalar yapmıştır. Kâşîfî (صرط الذين) “benemây be mâ râh-i ânân ki be fazl-i hod (انعمت عليهم) in’âm kerdî ber îşân be ni’met-i nubuvvet ve risâlet ve vilâyet ve siddikiyyet ve şehâdet ve şalâhiyyet yâ râh-i ân ki ehl-i kurbend ve be kemâl-i nimet-i zâhir ki kabûl-i şeriat est ve be cemâl-i nimet-i bâtin ki itlâbe dekâyik-i esrâr-i hakikat est îşân râ muazzez ve mukerrem sâhte (غير المغضوب عليهم) ne râh-i ân kesânî ki haşm gerefteyi ber îşân yanî kabul ez vucûd be muarriz-i gazab-i tû der âmedend bedân sebeb ber kufr ikdâm nemûde ve yâ râh-i cuhûdân ki be sebeb-i temerrud der mu’ânede ve mukâbere ve katl-i enbiyâtahrîf-i kutub ber îşân haşm gerefte (ولا الضالين) ve ne râh-i gumrâhân yani kesânî ki bad ez vucûd der turuk-i muhtelif ve sebil-i munherife eftâdeyend yâ râh-i tersâyân ki be vâsita-yi ifrât der şân mesih ve tefrît der bâb-i habîb-i mâşalavâtullâh ve selâmuhu aleyhumâ gumrâh geşteyend amîn çenîn bâd.³⁴⁵ ile bu âyeti tefsir etmiştir.

Mevâkib tefsirinde ise İsmail Ferruh, “Ol kimselerin yolu ki anları kendü fazl ve ihsânınla nübüvvet ve risâlet ve velâyet ve siddikiyyet ve şehâdet ve şalâhiyyet ve zâhiren kabûl-i şeriat ve bâtinen ittılâ-i esrâr-ı hakikat ni’metine neyl ile muazzez ve

³⁴³ Kâşîfî, *Mevâhib*, 51.

³⁴⁴ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 50.

³⁴⁵ Kâşîfî, *Mevâhib*, 52.

mükerrem kıldın. Onların tarîki değil ki onlar mukaddem senin maraz-ı gazabında bulunup küfre ikdâm eylemişler idi. Yâhut Yahûdilerin tarîki ki temerrüdleri sebebiyle muânide ve mükâbere ve katl-i enbiyâ ve hark-ı kütüb eylemeleriyle üzerlerine hışm vâkı olmuş idi. Ve onların tarîki dahî değil ki vücûda geldikten sonra turuk-ı muhtelifeye dûcâr olmuşlar. Yâhut nasârâ yolu ki şân-ı Hazret-i Mesîh'de ifrât ve bâb-ı Hazret-i Fahr-i Kâinât salevâtullâhi aleyhimâ ve selâmühû de tefrît vâsıtasıyla dalâlete düşmüşler idi Âmîn"³⁴⁶ şeklinde tefsir etmiştir.

Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin yazdığı Mevâhib-i Aliyye adlı eser, yazıldığı dönemde ve sonraki aşamalarda büyük ilgi görmüş, birçok kimse tarafından çeşitli dillere defalarca tercüme edilmiştir. Yukarıda Kâşifi ve İsmail Ferruh'un tercümeleri nasıl ele aldıklarını incelenmiştir. Bu bağlamda Hüseyin Vâiz Kâşifi Mevâhib-i Aliyye tefsirinde âyetleri kelime kelime tefsir etmiştir. Bu nedenle devrik cümlelere yer vermiş akıcılığı bozmuş ve okunabilirliği zorlaştırmıştır. Edebiyatçı olması hasebiyle daha ağır ve ağıdalı bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bu tefsirler dil, üslup ve tercüme tarzları bakımından karşılaştırılmıştır.

İsmail Ferruh ise âyetlerin kelime kelime tefsir edilmesinin halka zor geleceğini ve okunup anlaşılmasının zor olacağını düşünmüştür. Bu sebeple Mevâhib-i Aliyye'yi esas amak şartıyla âyetleri bir bütün olarak tefsir etmiştir. İhtiyaç duydukça diğer tefsirlerden ve kaynaklardan yararlanmış ve daha çok manevi tercüme yöntemini tercih etmiştir. Böylece akıcılığı sağlamış ve insanların anlamasını, okumasını kolaylaştırmıştır. Yukarıda incelediğimiz âyetlerden yola çıkarak bakıldığında zaman İsmail Ferruh Kâşifi'nin tefsirini birebir tercüme etmemiştir. Çünkü o, gerektiğinde diğer tefsir kaynaklarına da yer vermiş ve gereksiz gördüğü yerleri çıkarmıştır. Böylece manayı ve mesajı öne alan manevi tercüme yöntemini tercih etmiştir. Bu bağlamda Mevâkib tercümesinin bir tefsir tercümesi olduğu görülmüştür. Ancak içerisinde bir de meâl barındırması hasebiyle meâl-tefsir tarzı bir tercüme ve telif olduğu anlaşılmıştır.

Mevâkib'in tercüme edilmesi, o dönemde Kur'ân-ı Kerim'in daha rahat anlaşılması, okunması ve öğrenilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu görüşe uygun olarak İsmail Ferruh tercümesinde sade, yalın, oldukça anlaşılır bir üslup benimsemiştir.

³⁴⁶ İsmail Ferruh, *Mevâkib*, 51.

Bütün bunlara rağmen ne kadar sade bir dil kullanılmış olsa da yine anlaşılması için orta düzeyde bilgi birikime ihtiyaç duyulacağı ifade edilmiştir.

Bu tercümede İsmail Ferruh, Kâşifi'nin *Mevahib-i Aliyye'sini* esas alarak *Tibyân*, *Keşşâf* ve diğer farklı kaynaklara başvurmuştur. O böylece halkın istifade edeceği, hoşlanacağı bir tefsir var etmiştir. Bu sebeple tefsirinde sebab-i nüzul rivâyetlerine, sahabe ve tabiin sözlerine, kıssa ve öğütlere yer vermiş meâl-tefsir tarzında muhtasar bir tefsir ortaya çıkarmıştır.

2.8. Mevâkib Tefsiri'nin Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri

2.8.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki İlmî, Siyasi ve Kültürel Ortam

Siyasi, ekonomik, ilmi, sosyal ve kültürel gibi her alanda dünya lideri bir pozisyonda olan Osmanlı devleti 19. yüzyılda çöküşe geçmiştir. 17. yüzyıla kadar her alanda üstün olan Osmanlı devleti bu yüzyılın sonlarına doğru gerilemeye başlamıştır. Osmanlının son üç devirne bakıldığında sorun-çözüm-ıslah kavramları ön plana çıkmıştır. Gerek tarım, gerek sanayi, gerek ordu, gerek eğitim her alanda Osmanlı zayıflamaya gerilemeye başlamıştır. 19. yüzyılda ise dağılma ve parçalanma sürecine girmiştir. Bu nedenle 19. yüzyıl Osmanlı da yenileşme faaliyetlerinin zirvede olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir. Batının üstünlüğü ve Batı kültür medeniyetinin etkisi her alanda kendini göstermiştir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyetin ilanı ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte büyük reformlar meydana gelmiştir. Bu reformlar eğitim, sağlık, ordu, vergi, sosyal hayat gibi her alanda kendini göstermiştir. Toprak kayıpları, savaşların kaybedilmesiyle tımar sisteminin işleyişi sıkıntıya girmiş ve devletin ekonomisi zayıflamıştır. Lükse ve gösterişe düşkünlük artmıştır. Gerek iç borçlar gerek dış borçlar meydana gelmiştir. Osmanlı toplumu dışa bağımlı hale gelmiştir.

Bu toplumu iyileştirmek amacıyla her alanda köklü değişikliklere gidilmiştir. Fransız ihtilalinden sonra Osmanlının değişim süreci hız kazanmıştır. 19. Yüzyıl düşünce hayatında da fikir adamları ve edebiyatçıların etkisi büyük olmuştur. Bu yenilikler, matbaanın yaygınlaşması ve Türk basınının gelişmesiyle aydın sınıfının

etkinliğini arttırmıştır. Matbanın ortaya çıkmasıyla gazeteler, dergiler basılmaya başlamış ve halka daha rahat bir şekilde fikirlerin iletilmesi kolaylaşmıştır.

Her alanda yapılan yeniliklerin halka benimsetilmesi için genellikle eğitime önem verilmiştir.³⁴⁷ Eğitim ve öğretimle ilgili sıkıntıları gidermek için de yenilikler artırılmıştır. Bu nedenle batı tarzında eğitim veren okullar açılmış ve medreselerde ise dönemin şartlarına uygun eğitim vermeye başlanmıştır. Eğitim sisteminde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Öncesinde medreselerde islami ilimler ağırlıklı olarak verilmekte iken sonrasında eğitim sisteminde değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlıda dini tahsil eğitimi medreselerde verilmekte Kur'ân hadis, tefsirle zirve noktasına ulaşmaktaydı. Çünkü tefsir ilmi Kur'ân'a açıklık getirmekte ve Kur'ân'ın manasına ihtisab yolunu öğretmekteydi ve bu mesajı insanlara ulaştırma işlevi görmüştür. Bu yenilikler ve değişiklikler medreseleri de etkileyip farklı bir formata dönüştürmüştür. Tam da böyle yeniliklerin, değişimlerin meydana geldiği bir çağda, ilmi kültürel olarak insanların zayıfladığı bir dönemde İsmail Ferruh tercüme ve telifini oluşturmuştur. Bu eserini oluştururken halkın ilmi, kültürel birikimini esas olarak ele almıştır.

Bu nedenle halkın anlamsına yardımcı olacak bir üslup tercih etmiştir. Çünkü halk bu değişim ve dönüşümün gerçekleşmesi nedeniyle farklı ilmi ve kültürel boyuta ulaşmıştır. 19. Yüzyıl tam olarak ekonomik buhranların meydana geldiği siyasi ekonomik ve sosyal, ilmi ve kültürel anlamda Osmanlı'nın zayıflayıp çöküşe geçtiği bir dönemdir. Bu gerilemeden kurtulmak amacıyla yeniliklerin, reformların yapıldığı fakat fayda vermediği bir dönem olduğu görülmüştür. Böyle bir karışıklığın olduğu bir toplumda da insanların faydalanması okuyup anlaması için Mevâkıb Tefsiri ele alınmıştır.

2.8.2. Osmanlı Toplumunda Dini Yapı

Mevâkıb Tefsiri'nin tercüme edilmesinde toplumun etkisi belirgin olmuştur. Osmanlı toplumunda bakıldığı zaman din ve tasavvufun iç içe olduğu görülmüştür. Bu nedenle halkın islami anlayışında tarikatların etkisi her zaman büyük olmuştur. Bu bağlamda tasavvufi faaliyetlerin toplumda bu denli yaygınlaşmasında, Osmanlı

³⁴⁷ Mustafa Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (Güz, 2016), 50.

devlet erkânının tarikatlara gösterdiği hoşgörü, sevgi ve desteğin etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bu açıdan devlet büyük tarikatları desteklemiş ve böylece o tarikatlar da toplum tarafından hüsnü kabul görmüştür. Padişahlarda, tasavvuf erbabıyla yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Tasavvuf erbabının vaaz ve nasihatlerine iştirak etmiş ve tekkelere ziyarette bulunmuştur. Aynı şekilde padişahın eşleri, anneleri, kızları ve çocukları da tarikat erbabıyla yakınlık kurmuş ve onlara maddî imkanlar sağlamıştır. Bu ilişkiler neticesinde yöneticiler tarikatlardan bazılarına tekke ve zâviyeler kurmuş, bazılarına da hazineden maaş bağlamıştır. Böylece Osmanlı'daki dinin resmi ve halk dini şeklinde geliştiği tespiti yapılmıştır.³⁴⁸

Osmanlı devlet erkânı, halk islamının oluşmasına katkılar sağlamıştır. Zaten o toplumda medreseler ve alimler tarafından temsil edilen medrese islamı ya da kitabi islam veya yüksek islam bilginler ve talebeler arasında yayılmıştır. Buna karşın devletin temsil ettiği resmi islam ya da devlet islamı da idarecilerce ön plana çıkarılmıştır. Bu toplumda bir de sufi islamı, mistik veya tekke islamı da denilen bir anlayış da oluşmuştur.³⁴⁹ İşte Mevâkıb Tefsiri halk islamı ya da tekke islamını önceleyen bir anlayışa oturtulmuştur.

Osmanlı toplumunda bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler sürdürülmüş, bir yandan da câmi, zâviye ve tekkelerde insanlara dinî, örfî ve ahlakî eğitim verilmiştir. Bu mekanlarda dinî hayatla ilgili eğitim ve fikir yönü öne çıkarılmış ve uygulama ve pratikleri gösterilmiştir.³⁵⁰ Halk, dini bilgileri o dönemdeki vaizlerin ve tasavvuf erbabının sohbetlerine katılarak ya da ilmihal kitaplarını okuyarak öğrenmiştir. O dönemde insanların toplandığı ve bir şeyler öğrenebileceği her mekan eğitim kurumu olarak işlev görmüştür. Bu manada mekanın pek önemi olmamıştır. Her alan eğitim için uygun bulunmuştur. O dönemde medreseler belli bir kesime hitap etmek için kurulmuştur oysa tekke ve camiler, yaygın eğitim fonksiyonu görmüş ve tüm kesimlere hitap etmek üzere oluşturulmuştur. İslam kültür ve medeniyetinin yayılmasında camilerin etkisi her türlü takdiri hak etmiştir.³⁵¹ Camiler

³⁴⁸ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 235-331; Necdet, Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001), 429-461.

³⁴⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: 1992), 160.

³⁵⁰ Mustafa Kara, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/ 1 (Ocak, 1999), 30.

³⁵¹ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 304.

vaaz ve nasihatler yoluyla ahlakî yönden mesajların insanlara sunulmasına kaynaklık etmiştir. Böylece camiler, açık öğretim kurumu olarak derslerin yapılması fonksiyonuna da sahip kılınmıştır. Halka sunulan her türlü bilgi camiler vasıtasıyla ulaştırılmıştır.

Osmanlı halkının eğitiminde tekke ve zâviyeler önemli bir rol oynamıştır. Buralar tarikat erkân ve âdâbının öğretilip insanlara gösterildiği yerler olmuştur. Bu bağlamda, tekkelerin halk üzerinde dinî ve tasavvufî terbiye açısından önemli bir payı olmuştur.³⁵² Bazı yazarlar tekke ve zaviyelerde tasavvuftan büyük oranda faydalandığını, buralarda fıkıh ve islamî ilimlerin öğretildiğini ve musiki eğitime de yer verildiğini dile getirmiştir. Arapça bilmeyen halk kesimi dinin ahlaki boyutunu ve dünya görüşünü buralardan öğrenmiştir. Buralarda haftanın belirli gün ve saatlerinde vaazlar düzenlendiği ve sistemli bir öğretim sunulduğu da beyan edilmiştir.³⁵³ Şehir hayatında ulemâ ikliminden uzak kalan insanlarda oluşan manevi boşluklar, zâviye ve tekkenin heyecan veren mistik eğitimi ve halkın kültür seviyesine uygun metotlarıyla doldurulmuştur.³⁵⁴

İşte İsmail Ferruh'un tefsiri de bu yerlerde okunan tefsir özelliğini kazanmıştır. Medrese müfredatını kapsayan halkın anlaması zor olan eserler yerine tasavvuf ebabının kaleme aldığı, Ahmediyye, Muhammediyye, Envârü'l-Âşıkîn gibi eserler rağbet görmüştür. Osmanlı toplumunun sohbet kültürüyle yetiştiğine ve ortak kültür oluşturmak amacıyla belli kitaplar çerçevesinde hareket edildiğine kaynaklarda işaret etmektedir. Kış gecelerinde evlerde sohbetler yapılmıştır. Ramazan ayında teravîh sonrasında evlerde toplanılmıştır. Bu cemiyetlerde Buhârî, Kısâs-ı Enbiyâ, Leyla ile Mecnun, Evliyâ hikayeleri, Cihannümâ, yanında Hayber Kalesi, Mesnevî Şerhleri, ve Kesik Baş gibi cenk masalları okunmuştur.³⁵⁵ Yakın bir döneme kadar süregelen bu tür sohbetlerde kadınlar Ahmediyye, Muhammediyye, Sîretü'n-Nebî, Envârü'l-âşıkîn gibi eserleri okumuştur. Erkekler ise Taberî Tarihi, Tîbyân Tefsiri, Mevâkıb Tefsiri ve Konyalı Vehbi Efendi Tefsirini,

³⁵² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, 1, (İstanbul: 1974), 38-40.

³⁵³ Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 65.

³⁵⁴ Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, 305.

³⁵⁵ Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 60.

Ebû Müslim-i Horasânî, Battal Gazi ve Kerbelâ gibi eserleri okumuş ve bu eserler üzerinde sohbetler yapılmıştır.³⁵⁶

Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın Envârü'l-Âşıkîn'i, Ahmed Mürşidî Efendi'nin Ahmedîyye'si, Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın Muhammediyye'si, Eşrefoğlu Rûmî'nin Müzekki'n-nüfûs'ü gibi mev'iza tarzı eserler halkın islam anlayışına yön vermiştir. Yine, Mızraklı ilmihal, İslâmbolî'nin Şerhi Vasiyyeti'l-Muhammediyye'si gibi ilmihal tarzı eserler o dönemdeki halkta İslâm anlayışının meydana gelmesinde büyük ölçüde katkı sağlamıştır.³⁵⁷ Anadolu'da dinin etkisi bu eserler sayesinde artmıştır.³⁵⁸ Bu eserler her alanda etkili olmuştur. Mesela, yeme-içme âdâbı, komşuluk hakları, cemaatle namazın fazileti, âhiret ahvali ve av ahlakı vb iman-küfür, ibâdet, mükâfât ve cezâ gibi konularda bu eserlerde işlenmiştir. Bütün bunlar halk öğretisinde dinî yaşantının belirleyici unsur olduğunu özellikle namaz ve oruca daha fazla değer verildiğini ve dinin merkezi konumuna getirildiğini gösteren unsurlar olmuştur.

Osmanlı toplumunda yardımlaşma konusu da önemli görülmüştür. Bu tutum, toplumda cemaat ruhunun oluşmasını sağlamış ve bireysellikten çok toplu hareket etme bilincini aşılamıştır. Bu eserlerde genellikle amellerin neticesinde mükafat ve ceza kavramları üzerinde bir mübalağaya kaçılmıştır. Tergîb ve terhîb yöntemiyle hareket edilmiş ve korku merkezli bir bilinç kazandırılmıştır. Kullanılan üslûp ise dini duyguların kuvvetlendirilmesine yardımcı olmuştur. Yine bu eserlerde canlı ve akıcı bir tarzda belli meseleler ele alınmış, tasvir ve hikayeleme yöntemi kullanılmış tüm halka hitap edecek şekilde çerçeve geniş tutulmuştur.³⁵⁹

2.8.3. Mevâkib'in Osmanlı Toplumundaki Yeri

Osmanlı döneminde tefsirlerde tasavvufî yönelişler olduğu açıkça tespit edilmiştir. İlmiye sınıfı, daha çok Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Kadı Beyzâvî, Nesefî, Ebüssuûd ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müfessirlerce yazılan Arapça tefsirleri okumuş ve okutmuştur. Buna karşın halkın daha es-Semerkandî, Hüseyin Vâiz Kâşifî, İsmail Ferruh ve Âyintâbî Mehmet Efendi gibi eserini ziyade Türkçe

³⁵⁶ Hayreddin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, 3, (İstanbul: 1992), 86.

³⁵⁷ Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 24-44.

³⁵⁸ Kara, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", 38-58.

³⁵⁹ Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, 367-372.

yazmış ya da eseri Türkçe'ye tercüme edilmiş olan kimselerin tasavvufi ağırlıklı tefsirlerini okunduğu ve okutulduğu görülmüştür. Bu tefsirlerin tasavvufi yönelişlere ve rivayetlere ağırlıklı bir şekilde yer verdiği tespit edilmiştir. Bu özellikleri taşımayan tefsirler da mütercimler tarafından bu noktalar dikkate alınarak zenginleştirilmiştir. Rivâyet ve dirâyet yönlerine ağırlık veren ve âyetleri tefsir eden birçok esere rağmen Osmanlı toplumunda daha çok bu eserlerin okunması, basılması ve tercüme edilmesi, toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermesi gibi bir sâikle açıklanmıştır.³⁶⁰ Çünkü tefsirlerdeki tasavvufi yorumlar ve rivayetler, bu tefsirlere olan ilgiyi Osmanlı toplumunda artırmıştır. Zaten mütercimler bu özellikleri taşımayan tefsirlerdeki bazı fazlalıkları çıkarmışlar, eksik gördükleri yerlere farklı kaynaklardan eklemeler yapmışlardır. Böylece toplumla uyumlu bir tefsir ortaya çıkarmaya gayret göstermişlerdir.

Mevâkib de her yönden yukarıda belirtilen özelliklere sahip bir tefsir olmuştur. İsmail Ferruh, hedef kitlenin ihtiyaçlarına cevap vermesi için eseri tercüme etmiş, üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuş, kıssaların bazılarını uzun uzadıya anlatmış ve fikhî konularda karmaşık olan meselelere pek fazla girmemiştir. Yine o, farklı kaynaklardan aldığı değişik görüş ve tercihlerinin aksine tefsire kendi görüşlerini de yansıtmıştır. Müellif, bu tercümesinde lügavî ve nahvî tahlillere çok fazla yer vermemiştir. Aynı şekilde edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümesine dâhil etmemiştir. Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla uyum içerisinde olmasından dolayı tefsirini halkın büyük ilgisine sahip bir hale getirmiştir. Mevâkib Tefsiri, özellikle uzun kış gecelerinde elden ele dolaşmış köy ve mahallelerin sohbet odalarında okunmuş ve üzerinde konuşulan bir tefsir olmuştur. Kendinden sonra yazılan bazı sûre tefsirlerine de kaynaklık etmiştir.³⁶¹

Tefsirin farklı kütüphanelerdeki yazma nüshası bulunması ve çok sayıda baskısının olması, bu tefsire Osmanlı toplumunda olan rağbetin kanıtı olmuştur. Özellikle daha öncede belirtildiği üzere Tibyân tefsiriyle birlikte en çok basılan ve

³⁶⁰ Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", 54-57.

³⁶¹ Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kuran-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001), 117.

okunan eser olmuştur. Gazete ve dergilerde ilanları çıkmıştır. Tibyân ve Mevâkib'in 1900 yılında büyük boy dört cilt veya iki cilt mücelled olarak basımı yapılmıştır.³⁶²

Mevâkib Tefsiri, Osmanlıdaki dînî hayata ve Kur'ân anlayışına da tesir etmiş ve muhtevası itibariyle Osmanlı toplumundaki İslâm anlayışıyla paralellik göstermiştir. Bu açıdan basılması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtasar ve tam bir tefsir olmasıyla Osmanlı toplumunda büyük rağbet görmüştür. Son dönem Osmanlı toplumunu besleyen Türkçe eserler arasında önemli bir yer edinmiştir. Bu tefsirin rağbet görmesinin nedenleri birkaç başlık altında aşağıda verilmiştir.

2.8.3.1. Mevâkib Tefsiri'nin Muhtevası

Mevâkib Tefsiri'nin Osmanlı toplumu tarafından benimsenmesi ve kabul görmesinin nedenlerinden biri muhtevası olmuştur. Bu tefsir, Osmanlı toplumunun dînî yaşantısına ve Kur'ân anlayışına önemli ölçüde etki etmiş ve toplumunun İslâm anlayışıyla paralellik göstermiştir. Çünkü bu tefsirde müellif, o toplumun ihtiyaçlarını karşılamış ve avamın seviyesine uygun hareket etmiştir. Tefsirinde rivâyetlere yer vermiş, âyetlerin nüzul sebeplerini zikretmiştir. Yine o, fikhî meselelerde genelde İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin görüşlerine yer vermiş ve gerektiği kadarıyla da diğer mezheplerin fikirlerinden bahsetmiştir. Bu açıdan tefsiri, gerek dil özellikleri gerek belagat bakımından, gerekse toplumun ihtiyaçları bakımından halkın ve avamın beklentisine cevap vermiştir. Müfessirin bu eserinde, hadislere başvurduğu, tasavvufi ve diğer tefsirlerden faydalandığı görülmüştür. Böylece o, dönemindeki halkın Kur'ân'ı anlamasını ve okumasını kolaylaştırmıştır.

Mevâkib Tefsiri'ni halkın benimsemesinin farklı bir nedeni ise, İsmail Ferruh'un ilmi ve edebi bakımdan yeterli olmasıyla ve toplumu yakından tanınmasıyla bağlantılı görülmüştür. Ayrıca toplumun neye ihtiyaç duyduğu, kullandığı dilin dönemin bütün özelliklerini taşımasıyla ve anlaşılır olmasıyla da irtibatlı olduğu düşünülmüştür.³⁶³ Aynı zamanda İsmail Ferruh'un tercümesinde önce meâl vermesi sonra gereken yerlerde âyetin tefsirine temas etmesi, kendine has bir üslûbun kurgulanmasını sağlamıştır. Böylece tefsir-meâl tarzında bir eser yazması ve halkın teveccüh göstermesi, defalarca basılmasına neden olmuştur.

³⁶² Arpa, "Tefsir İlanları", 32.

³⁶³ Birişik, "Osmanlı Tefsir Tercümeleri", 66-67.

2.8.3.2. Mevâkib Tefsiri'nin Basılmış Olması

19. yüzyılda matbaanın ortaya çıkmasıyla birlikte eserler basılmaya başlanmış ve halka ulaşması kolaylaşmıştır. Çünkü matbaadan önce eserler hattatlar tarafından çoğaltılmış ve bu işlem uzun zaman almış, maliyetli olmuştur. Bu nedenle hem maddi külfetin artmasına hem de halka daha uzun sürede ulaşmasına sebebiyet vermiştir. Mevâkib Tefsiri de çağın getirmiş olduğu kolaylıkla basımı gerçekleşmiş ve sayfa sayısı daha da azalmış böylelikle halkın isyifadesine sunulmuştur. Mevâkib Tefsiri matbu bir Türkçe tefsir olması hasebiyle çok rağbet görmüştür. Birçok insana kısa sürede ve daha az maliyetle ulaşmış ve herkesin okumasına ve öğrenmesine katkı sağlamıştır. Mevâkib Tefsiri basılmadan önce de zaten geniş halk kesimi tarafından okunduğu bilinmektedir. Ancak basılmasıyla beraber insanlar bu esere daha kolay ulaşma olanağı sağladığı için döneminde büyük rağbet görmüştür.

2.8.3.3. Mevâkib Tefsiri'nin Dili ve Üslûbu

Mevâkib Tefsiri Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. O dönemde Medreselerde Arapça tefsirler okunmuş, Arapça bilmeyen halk arasında ise Tibyân ve Mevâkib gibi Osmanlı Türkçesiyle yazılan tefsirler daha çok rağbet görmüştür. Mevâkib Tefsiri Kur'ân-ı Kerim'i halkın daha iyi anlaması için Farsçadan çevrilmiş, bazı eklemelerle Osmanlı toplumuna uyarlanmıştır. Bu nedenle İsmail Ferruh, ilmi kaygılardan uzak durarak avâmi bir dil ve üslûbu benimsemiştir. Müellif, yer yer bazı nüktelerle tefsire bir akıcılık kazandırmış ve okuyucuyu metnin içinde boğulmaktan kurtarmıştır. Mevâkib Tefsiri'nin kaleme alındığı dönem dikkate alındığında kullanılan dil ve üslûbun fazla ağır olduğu beyan edilmiştir. Anlatımının kolaylığı ve akıcılığı onun çok okunmasında önemi büyük olmuştur. Fakat üzerinden uzun yıllar geçtikçe bugün için anlaşılması zorlaştığından dilinin ağırlığı ve üslûbu nedeni ile bazı eleştirilere maruz kalmıştır.

Kamil Miras, bu konuda şöyle demiştir. Cumhuriyet devrine kadar bizde matbu iki Kur'ân tercümesi olmuştur. O, birinin Tibyân, diğerinin ise Mevâkib Tefsiri olduğunu dile getirmiştir. Fakat Tibyân Tefsiri tam bir tercüme olarak görülmemiştir. Aksine onun tefsir ile karışık olduğu ve çok eski bir üslûpla yazıldığı açıklanmıştır. Mevâkib Tefsiri'nin ise daha yeni ve daha sade bir dille yazıldığını

beyan etmiştir.³⁶⁴ Döneme göre Mevâkib Tefsiri'nde sade bir dil kullanıldığı garip ve anlaşılmayan kelimelerin açıklandığı ve böylelikle kapalılığın giderildiği görülmüştür.

İsmail Ferruh, tefsirinde halkın anlamasını esas alsa da kendi bilgi birikimini eserine yansıtmıştır. Yine o, edebi olarak bir bilgi birikime sahip olması nedeniyle bilgisini eserine yansıttığı için eserinde anlaşılmayan yerlerin olabileceği herkesçe kabul edilmiştir. Müfessir, Tercüme ve telifinde avamın anlayışını esas almıştır. dil ve üslûbunu anlaşılır ve sade olarak kullanmayı tercih etmiştir. Müellif, esrşnde âyetlerin manaları arasında herhangi bir ekstra bilgiye yer vermemiştir. Mesela, bir konu hakkında gereken meâlleri verdikten sonra esbab-ı nüzül, kıssa, hadis ve dil açıklamalarına değinerek konuyu aydınlatmıştır. Bu şekilde kıssalarla anlamını zenginleştirmesi halkın dikatini çekmiştir. Böylelikle âyetlerin okunmasını kolaylaştırmış ihnin diğer bilgilerle dağılmasını önlemiştir. Dil ve üslûp olarak kendine özgün bir tarz belirlemiş ve belki bizim şimdi anlamakta zorlandığımız ama döneminde gayet anlaşılır ve sade bir dil kullandığı ve halkın istifadesine bir eser sunduğu tespit edilmiştir.

2.8.3.4. Mevâkib'in Tam ve Muhtasar Bir Tefsir Olması

Osmanlı toplumunda Mevâkib'in fazla okunması bazı nedenlerle ilişkili görülmüştür. Buna göre tefsirin tam ve muhtasar olması en güçlü neden sayılmıştır. Çünkü uzun ve birçok ciltten oluşan tefsirin okunmasının ve anlaşılmasının hem zor hem de zaman aldığı beyan edilmiştir. Dahası halkın, kalın ve hacimli eserlere vakit ayırması mümkün olmamıştır. Bu nedenle tam ve muhtasar bir tefsirin okunması, Osmanlı toplumunu oluşturan halka daha cazip gelmiştir. Bu bağlamda Kur'an tercümesini de içinde barındıran Mevâkib Tefsiri sonraları yaygınlaşan Meâl-Tefsîr veya ilaveli meâl açıklamalı meâl gibi eserlerin de ilk örneklerini oluşturduğu kanaati hasıl olmuştur. Şüphesiz Mevâkib'in rağbet görme ve çok okunma sebepleri yukarıda belirlilenlerle sınırlı olmamıştır. Farklı birçok sebepleri olabileceği düşünülmüştür. Fakat gözlemlediğimiz kadarıyla yukarıda belirtilen sebepler, İsmail Ferruh'un tefsirinin rağbet görmesinin en bariz etkenleri olduğu tespit edilmiştir.

³⁶⁴ Kâmil Miras, *Kur'an Tercümesi Hakkında Tarihi Hatıralar ve İlmi Hakikatler*, 2/38, (Nisan, Sebülürreşad, 1949), 195.

Osmanlı toplumunun Mevâkib Tefsiri ele alınırken içinde bulunduğu toplum her alanda çöküş yaşayan bir durumda olduğu tespit edilmiştir. Halkın ise ilmi ve kültürel olarak üst düzey çalışmaları anlayabilme potansiyelinden uzakta olduğu görülmüştür. Çünkü Osmanlı toplumu, çok kültürlü bir toplum olarak kabul edilmiştir. Çok geniş coğrafyalarda yaşayan farklı etnik dinsel millet ve cemaatlerden teşkil olmuştur. Bu toplumun en önceki kesimini ise Müslüman cemaatler oluşturmuştur. Bunlar arasında sufî veya tasavvuf geleneğini teşkil eden bir hayli tikel unsurlar ve onlara göre hareket eden insanlar olmuştur. İsmail Ferruh, böyle bir toplumda yetişen aydın olarak Farsça yazılmış bir tefsiri, toplumun Kur'ân ile bağına kurmak için Osmanlı Türkçesine aktarmıştır. Bu toplumun dini yapısıyla uyum gösterecek özellikleri de bu tefsire eklemiştir. Bu sebeple tefsir, halkın rağbet gösterdiği, okuduğu ve okuttuğu bir tam muhtasar tefsir hüviyeti kazanmıştır. Tefsirinin muhtevasını, Osmanlı toplumundaki dinsel yapı ve halkın bilgi düzeyine uygun biçimde yeniden dizayn etmiştir. Bu durum, tefsirinin okunmasını, bilinmesini de beraberinde getirmiştir. Basılmış olması da, en büyük avantajlarından sayılmıştır. Mevâkib Tefsiri'nin üslûbu ve dilinin de halkın anlayacağı düzeyde olması tefsirin beğenilmesini sağlamıştır.

SONUÇ

Osmanlı'nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde medreselerde ilmî faaliyetler devam etmiştir. Yine halkı aydınlatmak için câmi, tekke ve zâviyelerde dinî-ahlaki eğitimler verilmiştir. Bu açıdan halk din bilgisini, ya vâizlerin ve tasavvuf erbabının vaaz ve sohbet halkalarından ya da basit tarzda yazılmış ilmihal, mev'ize, din ve tarih kitaplarından karşılamıştır. Osmanlı toplumunda okunan tefsirlerin genellikle tasavvufî motiflerle bezendiği ve rivâyet ağırlıklı tefsirler olduğu tespit edilmiştir. İlmiye sınıfı arasında daha ziyade Keşşâf, Envârü't-tenzîl, Mefâtihu'l-gayb gibi Arapça tefsirler okunmuş ve okutulmuştur. Halk arasında ise Mevâkib ve Tibyân Tefsiri gibi Türkçe yazılmış, ilmi tahliller öne çıkmamış, hafif tarzda telif edilmiş rivâyet ve ahlâk yönü ağır basan tefsirler okunmuştur. Bu durum, toplumdaki tasavvuf eksenli dini anlayışın etkisiyle izah edilmiştir. Biyografisi verilen Kâşîfî de tasavvufî yönü ağır basan bir müfessir olup bunu tefsirine yansıtmıştır.

Dünya kütüphanelerinde birçok yazması bulunan bu tefsirin, yazıldığı dilden başka Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca gibi dillere de tercümesi yapılmıştır. Toplumun yapısıyla da örtüşmesi nedeniyle döneminde birçok kez baskısı yapılmıştır. İsmail Ferruh ise bu tefsirin toplum tarafından okunup anlaşılması adına eseri, Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Baktığımız zaman Mevâhib-i Aliyye Tefsiri 15. yüzyılda yazılmış bir eserdir. İsmail Ferruh ise eseri 19. yüzyılda tercüme etmiştir. Aradan yüzyıllar geçmesine, şartlar ile toplum yapısı değişmesine karşın eser, 19. yüzyılda da rağbet görmüştür. Mevâhib-i Aliyye tefsirinin kaleme alındığı döneminin sosyal, ilmi ve kültürel ortamı çok üst düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Lakin Mevâkib Tefsiri'nin yazıldığı devir ise gerek ilmi, siyasi, sosyal, ekonomik, gerekse kültürel alanda zayıflayıp çöküşe geçilen bir dönem olduğu görülmüştür. Buna rağmen Mevâkib Tefsiri, halk tarafından rağbet görmüş, döneminde en çok okunan tercümeler arasına girmiş ve toplum tarafından benimsenmiştir.

İsmail Ferruh'un bu eseri ele alırken avamın, Kur'ân ile bağlarını güçlendirmek, onların okuyup anlamasına yardımcı amacıyla yazdığı tespit edilmiştir. Bu nedenle İsmail Ferruh Mevâkib Tefsiri'ni oluştururken, Meani'l-Kur'ân, Keşşaf, Tıbyan ve Cevahirü't-tefsir gibi kaynaklardan yararlanmıştır. Bunlar esere katkı sağlayarak İsmail Ferruh'un eseri yazma amacına ulaşmasına yani halkın anlamasına yardımcı olmuştur. Yine eserde âyetlerin manalarının toplu olarak verilmesi, dil ve üslûbunun akıcı veya açık olması da eserin yazılma amacına hizmet etmiştir. Bunun yanı sıra İsmail Ferruh, hadis kaynaklarından da faydalanmış nüzûl sebeplerinin ortaya konulması adına rivâyetlere de müracat etmiştir. Müfessir, tasavvufî ve fikhî kaynaklardan da faydalanmış ve böylece eserine zenginlik kazandırmıştır. İsmail Ferruh, Hanefî mezhebinin görüşlerine daha çok yer vermiştir. Yine o, fikhî meselelerde çok fazla derine dalmamış, bazı ihtilaflı konularda fikhî kaynaklarından faydalanılmasını tavsiye etmiştir.

Müfessir, eserinde bazen Mevâhib Tefsiri'nin kaynaklarını aynen zikretmiş, bazen kaynak zikretmeden sadece Kâşîfî'nin görüşlerini metnin içerisine yedirmiş ve en nihayet başka kaynaklara da yer vermiştir. Bu tür farklılıklar, tefsirin ilk sayfalarında geniş ve detaylı olarak yer almıştır. Fakat eserin yazılışı, müellifin Bektâşilikle itham edilişi ve sürgüne gönderilişi sebebiyle ileriki sayfalarında bu farklılıklar hemen hemen hiç görülmemiştir. Âyetlerin sebab-i nüzûlleri bir kenara bırakıldığında eserin bir meâl görünümü alacağı bile ifade edilmiştir. Bu yöntem, eserin salt bir tercüme olmasına engel olmuş ve bir nevi muhtasar-haşiye hüviyeti kazanmasına yardım etmiştir. Bu eserin ilmi yönünün olmayışı anlamına gelmemektedir. Zira İsmail Ferruh, çocukluğundan beri Arapça, Farsça ve Türkçe tefsir kitaplarını okumakla vaktini değerlendirmiştir. Bu bağlamda müfessir, Türkçe tefsir tercümelerinin kelime kelime açıklandığında, bunların toplanması veya birbirine bağlanmasının câhil kesim için zor bir iş olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple o, eserin kolay anlaşılması ve halkın kolay anlamasını dikkate almıştır.

Neticede bugünkü meâl-tefsir tarzında ve üst düzey ilmî tartışmalardan arındırılmış, kişinin baştan sona okuyabileceği ve manayı sarîh bir şekilde anlayabileceği bir tefsir yazmıştır. Sıkıcı ya da bıktırıcı olamaması ve kolay okunabilmesi maksadıyla, orta hacimli bir tefsir oluşturmuştur.

İsmail Ferruh, doğal olarak tefsirinde Kur'ân ilimlerinden faydalanmış, dil ve belagat çözümlemelerini eserine yansıtmıştır. Bu yönüyle eserine görece ve bir zenginlik kazandırmıştır. Osmanlı toplumundaki dini yapıyla mütercim Kur'ân tercümesi örtüşmüştür. Aslında müellif eserini, halk için kaleme almış ve halkın ihtiyaçlarını gözetmiştir. Bu sebeple Arapça bilmeyenler, Allah'ın ilahi kelamının manalarını öğrenme aşkıyla, güvendikleri ve doğruluğunda şüpheye düşmedikleri bu ve benzeri eserlere teveccüh etmiştir. Akif'in ifade ettiği gibi Kur'ân mezarlıklarda okunmak ya da fal bakmak için indirilmemiştir. Aksine içindeki emir ve yasakların uygulanması, hayata aktarılması ve yaşam tarzı haline getirilmesi için inzal edilmiştir. Bu ancak, onu anlamakla mümkün olmuştur.

Arapça bilmeyen ve öğrenme imkanına sahip olmayanların Kur'ân'ın manalarını böyle tercüme ve tefsirlerle bir nebze de olsa anlamaları, ilahi kelamın gönderiliş gayesine de muvafık düşmüştür. İnsanları dine davet ederken kendi lisanlarıyla, anlayabilecekleri şekilde Kur'ân'ın manalarını ifade etmenin faydası ortaya serilmiştir. Diğer taraftan Arapça bilmeyen müminlerin en azından namazlarında okudukları sûrelerin manalarını bilmeleri, namazlarında kendilerini daha huşulu olmaya sevk edeceği düşünülmüştür. Mevâkib'in matbu tefsir olması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arzemesi, muhtasar ve tam bir tefsir olması, Osmanlı toplumunda, ona gösterilen teveccühün başlıca sebeplerinden sayılmıştır.

Netice itibariyle bu çalışma marifetiyle Mevâkib Tefsiri'nin metod bakımından ve Osmanlı toplumundaki önemini, 19. yüzyılın özellikleri, tefsirin metodu, usulü, üslubü, Osmanlı toplumundaki yorum değeri gün yüzüne çıkarılmıştır. Hatta böylelikle Türkçe Kur'ân tercümeleri arasındaki yeri iade edilmiştir. Bu ve buna benzer Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkçe Kur'ân tefsir ve tercümelerinin incelenmesi, hem ilim ve kültür mirasımıza sahip çıkmamıza yardımcı olmuş, hem de Türkçe tercüme veya tefsir yapacaklara yön vermiştir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. “*Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası*”. Dîvân ilmî Araştırmalar, 6, 1999.
- Abay, Muhammed. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Abdullah Efendi. Riyâzu’l-ulemâ, 2/191
- Ahatlı, Erdinç. "Terceme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*. 1. İstanbul: 1974.
- Akyel, Siyami. “Türkiye’de Masonluk ve Yayılması”. *Milligazete*, 13 Şubat 2017.
- Aldemir, Merve. *Hüseyin Vaiz-i Kâşîfî ve Mevâkib Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alpaydın, Mehmet Akif. *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Arpa, Recep. “Tahirü’l Mevlevî’nin Tefsir-i Hüseyinî Tercümesi’nden bir Numune”. *Dergipark* 21/21 (Haziran 2014), 129-130.
- Arpa, Recep. “Tibyân Tefsiri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Arpa, Recep. *Ayıntâbî Mehmed Efendi’nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Arpa, Recep. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Gazete ve Dergilerinde Yer Alan Tefsir İlanları”, *Usûl*, 16 (Şubat, 2011), 27.
- Arpaçukuru, Osman. “Kur’an’ın Anlamlarının Türkçeye Aktarımı: Meal mi, Tercüme mi”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 699.
- Arpaguş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

- Ateş, Avnullah Enes. “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur’an’da Müşakele Üslubu”. *Hitit Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (Haziran 2017) 109-128.
- Aydar, Hidâyet. “Türklerde Kur’an Çalışmaları”. *G.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (Nisan, 2012), 224-229.
- Aydın, Muhammed. *Kur’an-ı Kerim’de Lafzî Müteşâbihler*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1998.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l Müfessirin*, 2 cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Birişik, Abdulhamit – Arpa, Recep. “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/ 18 (2011), 205-206.
- Birişik, Abdulhamit. “*Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler*”. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu. 199-240. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- Birişik, Abdulhamit. “Osmanlı Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kâşifi’nin Mevahib-i Aliyye’si”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2004), 63-64.
- Birişik, Abdulhamit. “Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kaşifi'nin Mevahib i Aliyye'si”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2004), 53-68.
- Birişik, Abdulhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü’l Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/132- 135 İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform-Bâbîâlî*. çev.Latif Boyacı ve İzzet Akyol. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 27. Basım, 2015.
- Ceyhan, Semih. “Mesnevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/ 330. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

- Cündioğlu, Düccane. “*Mason*” olduğu söylenen *Kur'an mütercimi (I)*”. Yenişafak, 3 Ekim 2000.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kaknüs, 2005.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*. İstanbul: Tibyan Yayınları, 1997.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlamın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Cürcânî, Muhammed Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 4. Baskı, Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî (thk.), Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2018.
- Çapak, İbrahim vd. *Mantık Risâleleri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çelik, Ersin. “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasığının Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmail Ferruh Efendi'nin Tefsiri Mevâkıb Adlı Eseri”. *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûna XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. . ed. Ahmet Hamdi Furat 241-265. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Çelik, İsa. “Mevlânâ'nın Mesnevîsi'nin Yedinci Cildi Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 20. Erzurum: 2002.
- Çetin, Abdurrahman. “Dâni”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/459. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çetin, Abdurrahman. “et-Teysîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/199. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çoşkun, Vildan S. “Süleyman Fehîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38/87, İstanbul: Tdv Yayınları, 2010.
- Deliser, Bilal. “Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed B. Ed-Dâvûdî ve “Tabakâtü'l-Müfessirîn” adlı Eseri”, *G.Ü. ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (Aralık 2015/4), 82-203.

- Deliser, Bilal. *Ez-Zerkeşi Ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Deliser, Bilal. “Müteşâbihu'l-Kur'an'la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”. C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 18/5 (2014), 10.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Müşakale”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/154-155. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- el-Cürcânî, Muhammed Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Yayınları, 1977.
- Eroğlu, Ali. “Ali b. Muhammed Hâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ferruh, İsmail. “Mantık Risalesi”, İbrahim Çapak, Mesud Öğmen ve Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, 21.
- Ferruh, İsmail. *Mevâkıb Tefsiri*. Çev. Mustafa Kaplan.1. İstanbul: Cihangir yayınları, 2012.
- Ferruh, İsmail. *Mevâkıb Tefsiri*. Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, 1320.
- Görgün, Tahsin. “Mukaddime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/120. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Güllüce, Veysel. “Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi”. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006), 41-62.
- Günay, Hacı Mehmet. “Alâeddin Semerkandî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/471. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Günay, Ünver. “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din Ve Değişme”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (Ocak 2003), 21-48.

- Güngör, Zülfikar. “Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsiri Hüseyini” *Tasavvuf* 9 (Temmuz-Aralık 2002), 366.
- Güneş, Abdalbaki - Mehmet Yolcu. Müfredat. (İstanbul: Çıra Yayınları 2010), 498.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen Kırımı nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019), 367-395.
- Gürlek, Dursun. *Ayaklı Kütüphaneler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf, Mehmet Akif Aydın. “Cevdet Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 7, İstanbul: TDV Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “19. Asrın Başlarında –Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri”, Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1987.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Meb Yayınları, 1970.
- İsfahânî, Mirza Abdulah Efendi. *Riyâzu’l-ulemâ ve Hiyâzu’l-fuzalâ*. thk. Seyyid Ahmed el-Hüseyinî. Kum: Mektebetü âyetillahi“l-uzmâ, 1403/1983.
- İşler, Emrullah. “Zeccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 173. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kahraman, Alim. ‘Tahirü’l Mevlevî’. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 39/409. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “Müslim b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/93. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, Mustafa, “XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/ 1 (Ocak, 1999) 30.
- Karabulut, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (Güz, 2016), 49-65.

- Karaçavuş, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagöz, Mustafa. “Vücûh ve Nezâir’in Terimleşme Süreci”. 1 *Bilimname* Mart, 2008. 441-475.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyin Vaiz Kaşifi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/16-18. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*. 3. İstanbul: 1992.
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz. *el-Mevâhibü’l-Âliyye*. İsbahan: Merkez-i tahkikât, t.y
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz. *Ravzatü’ş-şühedâ* (Muhakkikin önsözü)
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz. *Fütüvvet-Nâme-i Sultânî*. nşr. Muhammed Cafer Mahcûb. Bünyad-ı Ferheng-i İran: 1350.
- Kâtîp Çelebi. *Keşfu’z-zunûn*. çev. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Kaya, Murat. *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur’an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 2001.
- Kayhan, Mustafa. “Kâf Suresi Örnekliğinde Mekkî Surelerdeki Medenî Ayetler Meselesi”. *Marife* (Bahar 2014), 133-155.
- Kayhan, Mustafa. “Kur’ân Kıssalarının İbadât Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Şubat 2013), 134-186.
- Keskin, Hasan. “Âyetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 49-67.
- Kuran, Ercümen. *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve ilk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968.
- Kur’ân-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2006.

- Kutay, Cemal. *Örtülü Tarihimiz*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1975.
- Lutfi, Hafız Ahmed. *Tarih-i Lutfi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1299
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul 1992.
- Mertoğlu, M. Suat. “Vücut Ve Nezair”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Miras, Kâmil. *Kur’an Tercümesi Hakkında Tarihi Hatıralar ve İlmî Hakikatler 2*. Cilt. Nisan, Sebilürreşad, 1949.
- Muhammed İsmail. *Mu’cemu’l-Elfaz ve’l-A’lamu’l-Kur’âniyye*. Kahire: Dârü’l-Fikri’l-Arabi. t.s.
- Nevâî, Ali Şîr. *Tezkiretü Mecâlisü’n-nefâis*. Nşr. Ali Asğar Hikmet. Tirâz: Kütüphane-i Menuçmera, 1363/1944.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar’da Tasavvuf*. İstanbul İz Yayıncılık, 2000.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul TDV Yayınları, 2011.
- Özbilgen, Erol. *Bütün Yönleriyle Osmanlı*. İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.
- Özcan, Esat. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (2020/17) 161-187.
- Öztürk, Mustafa. “Türkçe’deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması”. *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum*. 149-201. İstanbul: Ensar Yayınları, ts.
- Öztürk, Mustafa- Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/235. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Paşa, Ahmet Cevdet. *Belâgat-ı Osmaniyye*, hzl.Mehmet Gümüşkılıç, İstanbul: Kapı Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Ragıp el-İsfahani. *Müfredat*. çev. Abdülbaki Güneş. - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010, 498.
- Sami, Şemsettin. *Kamus-i Türki*. İstanbul: 1978.
- San, Mehmet. *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. Ankara 1990.

- Sel, Kemal Salih. *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1973.
- Suyûtî, Celâlüddin. *el-İtkân fî ulumi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâale, 2015.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. 2 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şentürk, Atilla. *Tahirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri* İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Şimşirgil, Ahmet – Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul: KTB Yayınları, 2008.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Cami'ul-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*. 2 cilt. Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2005.
- Tahirü'l-Mevlevî. “Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsir-i Hüseyinî”. *Beyânü'l-Hak*. 41, 21 Şaban 1327/24 Ağustos 1325.
- Topal, Ahmet. “Mesnevî'nin Türkçe Manzum Tercüme ve Şerhleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 32. Erzurum 2007.
- Umur, Suha. “Türkiye’de Masonluk”. *Mimar Sinan*, Sayı:113 (Ekim 1999), 7
- Ünal, Mehmet. “Mesnevî'nin Yedinci Cildinin Sıhhati ile İlgili Görüş ve Tespitler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9/ 42, (Şubat 2016), 402.
- Yavuz, Kemal. *Mu'ini'nin Mesnevî-i Muradiye'si Mesnevi Tercüme ve Şerhi*, Konya: Selçuk Üni. Mevlana Uygulama ve Araştırma Merkezi. 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/100. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşabih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/204-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ'câzü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazıcı, İshak. “Ebü'l-Leys Semerkandî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/473. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. İstanbul: 1935.
- Yerinde, Adem. “Müşkilü'l Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

Yetiş, Kazım. “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.

Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.

Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atta. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiye, 1439/2018.

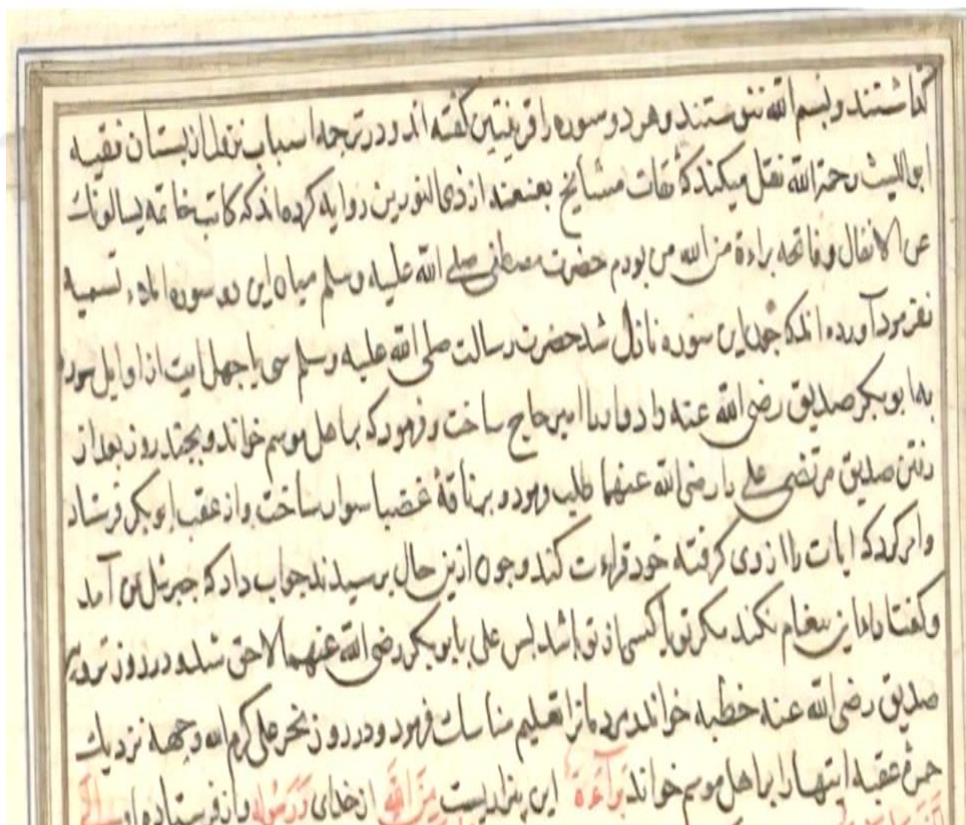
Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menahilü’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Kahire: Daru’l-Hadis, ts.

EKLER

Ek 1: Mevâkib'in Farsçasından Yazma Bir Sayfa 92

اصلشندی کتور مشاکره د قیانوس روم ملکین تسخیر ایدوب افسوس
 شهر نه ایرشد و کی زمانده انده بیلر دوزوب شهر اهلنه بنه صیغی
 تکلیف ایدردی نمره لک ایدانی اولدر ایدکی التی کی ششمش خدا برست
 یکنار فاجوق فکر ن ایدوب هریری اولدن بر مقدار مال و نفقه کونرب
 طاعه یوز ضو بدیلر که شهره یقین ایدکی و انلره یولده بر چوبان ایرشوب
 انلرک دیننه کیردی بیله فاجدیلر چوبانک ایی دخی ارد لرجه کیدردی
 نجه که منع اندیلر چاره اولمدی و حق تعالی ایی سولادوب ایسدی
 سزیندن قورقماک که بن تکرر دوستلرین صفلرین سزاو یومغه کیدرسر
 باسبالق ایدرم دیدی بس اتفاقله معاره یه واردیلر تکه تکرر تعالی

و در باب احباب گفت اقبال مختلفه بسیارست و بدین ترجمه آنچه اشهر با اصحاب مذکور میگردد آورده اند
 که دقایق در زمان تسخیر ممالک دوم بشهر افسوس رسید و با جماعه یی بر او بتان که معبودان او بودند بخت
 و اهل شهر را تکلیف بر ستش ایشان کرد هر که سخن او شنید خلاص یافت و هر که نورد نورد بقتل رسانید شش
 جوان نور سید خدا دوست از بزرگان زادگان شهر کوشه گرفته بدعا و نیاز مشغول گشتند و از حق سبحانه
 درخواست نمودند که ایشان را از فتنه آن جبار این سازد القصد مهم ایشان بعین دقایق رسید و از
 ایشان امر کرده تهدید بسیار نمود ایشان بر طریق تو حید رسوخ و رزید مطلقا فرمان او قبول کردند و دقایق
 بقصد اهل و حال که در برداشتند از ایشان انزعاج کردند و گفت تا بجا آید و خورد سال شمار دومی روزی
 مهلت دادم تا در کار خود تامل کنید و به پند که مصلحت شمار قبول قول منست یا در رد آن پس از آن
 متوجه موضع دیگر شد و جوانان رفتن او را غنیمت دانسته با یکدیگر در باب مهم خود مشورت نمودند و راه
 همه بر آن قرار یافت که هر یک از خاندان و فلهی مال بجهت داد و نفقه برداشته روی بکوهی که نزدیک
 شهر بود آمدند در راه شبانی بدیشان رسید و بدین ایشان در آمد و در ملافت موافقت نمود سبک
 شبانیز بر عقب ایشان دویدن آغاز کرد و چند آنچه منع کردند مستمع نشد و خدای او را بسخن آورد تا از
 فصیح گفت از من مترسید که من دوستان خدا را دوست میدارم شمار خواب روید ام شمار با سبانی کنم

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Fatma AYDIN

Uyruğu : T.C.

EĞİTİM

Derece

Kurum

Mezuniyet Yılı

İŞ TECRÜBESİ

Tarih

Kurum

Görev

YABANCI DİL BİLGİSİ